

Sovyet Basınında Enver Paşa

Enver Pasha in the Soviet Press

Erkam TEMİR

İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü, Kastamonu Üniversitesi, Kastamonu/Türkiye / Kastamonu University, Kastamonu University Faculty of Communication, Department of Journalism, Kastamonu/Türkiye.

ÖZET

Bu çalışma Enver Paşa'nın SSCB basınında nasıl temsil edildiğini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Sovyet gazetelerinde yer alan haberler, dönemin siyasi, fikri ve içtimai dinamiklerini okuma imkânı sunduğu gibi, Marksist-Leninist ideolojinin olayları hangi çerçevede yorumladığını ve hangi amaçlarla kullandığını da gözler önüne sermektedir. Paşa'nın hayatı ve faaliyetlerinin SSCB basınında hangi mefhumlar ve beyanlar üzerinden işlendiği tafsilatlı biçimde incelenmiştir. Bulgular Sovyetlerin Enver Paşa'yı Türkistan'da kurmayı hedeflediği hâkimiyet karşısında ciddi bir tehdit olarak telakki ettiğini göstermektedir. Paşa'nın haberleştirilen faaliyetleri Sovyetlerin fikri ve siyasi duruşunun bir aynası şeklinde ele alınmalıdır. Araştırmanın veri tabanı 1917-1999 yılları arasında yayımlanan İzvestiya'da 25.634, Pravda'da ise 30.310 sayı olmak üzere, toplam 55.944 nüshanın taranmasıyla oluşturulmuştur. Tarama sonucunda İzvestiya'da Enver Paşa hakkında 40, Pravda'da ise 9 haber bulunarak toplam 49 habere ulaşılmıştır. Makale söz konusu haberler üzerinden Enver Paşa'nın Sovyet basınında ele alınış tarzını, anlatının arkasındaki siyasi ve ideolojik zemini ve Paşa'nın tarihi rolünün nasıl tasvir edildiğini etrafıca değerlendirmektedir. Çalışmanın gayesi haber içeriklerini doğrulamak değildir. Fakat gerekli görülen noktalarda haberlerde yer alan iddialar literatürle karşılaştırılarak bağlam oluşturulmuştur. Çalışma ana akım Türk tarih yazımında rastlanmayan özgün detayları gün yüzüne çıkararak literatüre birincil kaynak niteliğinde katkı sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Enver Paşa, İzvestiya, Pravda, SSCB, Sovyet basını

ABSTRACT

This study aims to examine how Enver Pasha was represented in the Soviet press. News reports published in Soviet newspapers not only provide an opportunity to read the political, intellectual, and social dynamics of the period, but also reveal how Marxist-Leninist ideology interpreted events and for what purposes it instrumentalized them. The article offers a detailed analysis of the concepts and statements through which Pasha's life and activities were portrayed in the Soviet press. The findings indicate that the Soviets regarded Enver Pasha as a serious threat to the dominance they sought to establish in Turkestan. His reported activities should therefore be understood as a reflection of the Soviet Union's ideological and political stance. The study's database was compiled through a survey of 55,944 issues published between 1917 and 1999, including 25,634 issues of Izvestia and 30,310 issues of Pravda. The article identified a total of 49 news items concerning Enver Pasha: 40 in Izvestia and 9 in Pravda. Based on these reports, the article evaluates in detail how Enver Pasha was treated in the Soviet press, the political and ideological foundations underlying this narrative, and the ways in which his historical role was depicted. The purpose of the article is not to verify the factual accuracy of the news content. However, where necessary, claims advanced in the reports have been compared with the relevant literature in order to provide context. By underlining the details which was not claimed by now, the article makes a primary-source contribution to the literature.

Keywords: Enver Pasha, Izvestia, Pravda, Soviet press, USSR

Sorumlu yazar: Doç. Dr. Erkam TEMİR

İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü, Kastamonu Üniversitesi, Kastamonu/Türkiye

E-mail: erkamtemir@gmail.com

ROR ID: ror.org/015scty35

Geliş Tarihi(Received): 09.09.2025 Kabul Tarihi(Accepted): 04.05.2026 Yayın Tarihi(Published): 31.05.2026

Atıf bilgisi:

Temir, Erkam. "Sovyet Basınında Enver Paşa", *Atatürk Yolu*, 78 (Mayıs 2026), 161-180, doi.org/10.46955/ankuayd.1780488

Dergimizde CC-BY-NC-ND lisansı kullanılmakta ve yayımlanan makalelerin telif hakkı yazarlara, ticari kullanım hakkı ise dergimize aittir. The journal operates under the CC BY-NC-ND license. Authors retain the copyright of their published articles, while the rights for commercial use are reserved by the journal.

Extended Abstract

The life and political activities of Enver Pasha and his struggle in Turkestan occupy a prominent place in the literature of the early twentieth century. Traditional scholarship predominantly relies on biographical narratives and the analysis of diplomatic relations. Recent approaches also evaluate Enver Pasha as a pragmatic actor navigating the collapse of multi-ethnic empires. The article shifts the focus to the realm of public discourse and ideological propaganda by investigating how the Soviet state apparatus constructed the public memory of Enver Pasha to serve its immediate political imperatives. The primary objective of the article is to demonstrate how Marxist-Leninist ideology manipulated events and instrumentalized a political figure to consolidate its authority in Central Asia. By extracting unique details largely absent from mainstream Turkish scholarship this approach provides a fresh primary-source perspective. By departing from conventional Ottoman and Western diplomatic archives this research relies exclusively on Soviet primary sources. The empirical foundation is built upon an exhaustive survey of *Izvestia* and *Pravda* between the revolutionary year of 1917 and 1999. These publications functioned as the central ideological organs of the Soviet state. The archival scan encompassed a total of 55,944 issues. This extensive database includes 25,634 issues of *Izvestia* and 30,310 issues of *Pravda*. The methodological review identified 49 specific news reports detailing the activities of Enver Pasha. There were 40 news items in *Izvestia* and 9 in *Pravda*. The representation of Enver Pasha in the Soviet media underwent profound chronological shifts reflecting the changing geopolitical landscape. During the initial phase between 1918 and 1920 the Soviet press framed him as an agent of imperialism. Reports categorized him among the defeated architects of the First World War and portrayed him as a pawn of British expansionism directing a fictitious Islamic invasion of India. This narrative aimed to exploit European diplomatic anxieties while positioning the Soviet state as the absolute defender of anti-imperialism. A major discursive shift occurred between 1921 and 1922 when Enver Pasha physically relocated to Turkestan and assumed leadership of the Basmachi resistance in Eastern Bukhara. The Soviet media immediately redefined him as a direct military threat and a counter-revolutionary adventurer. State propaganda deliberately exaggerated his tactical disputes with local tribal leaders to depict the indigenous resistance as a fractured movement driven by personal ambition rather than genuine national liberation. It seems that the press actively blamed his armed coalition for the severe economic depression and agricultural collapse devastating the region. The narrative function of Enver Pasha evolved drastically following his death on the battlefield in 1922. He ceased to be an active military target and was posthumously transformed into a symbol of the defeated feudal order. The Soviet state utilized his memory to legitimize its radical agricultural and cultural reforms in Turkestan by contrasting the new socialist era with the destruction attributed to his forces. Museum exhibitions were even curated to mock his legacy and reinforce the triumph of proletarian labor. The final phase of this evolution occurred during the Great Terror of the 1930s. The Stalinist regime completely detached the name of Enver Pasha from its original context. His persona was weaponized as a legal and political fabrication to purge internal party dissidents. Prosecutors during the 1938 Third Moscow Trial used past diplomatic interactions with Enver Pasha as definitive proof of treason against the Soviet state. The article concludes that the Soviet press representation of Enver Pasha never aimed at objective documentation. It functioned instead as a dynamic ideological mechanism carefully calibrated to justify the domestic and foreign policy objectives of the communist state. Enver Pasha was thereby transformed into a permanent “other” within the Soviet collective memory.

Giriş

Enver Paşa'nın hayatı, siyasi faaliyetleri ve Türkistan'daki mücadelesi geniş bir külliyata konu olmuştur. Bu araştırmalar üç ana eksende toplanabilir. Literatürün en hacimli kısmını biyografik eserler oluşturur. Aydemir'in eseri, Paşa'nın hayatını detaylıca ele alan temel başvuru kaynağıdır.¹ Kösoğlu'nun eseri konuyu milli ve tarihi bir bakış açısıyla değerlendirir.² Bardakçı'nın kitabı, Paşa'nın yaşam öyküsünü geniş bir çerçevede sunan başvuru eserlerinden biridir.³ Biyografiler ise şahsi mektuplar, Osmanlı arşiv belgeleri ve tanıkların hatıratlarına dayanmaktadır.⁴

İkinci eksen Paşa'nın son dönemini ve Sovyetlerle ilişkilerini inceleyen tetkikler vardır. Yamauchi, eserinde Paşa'nın Moskova ve Türkistan'daki faaliyetlerini diplomatik belgeler ışığında aydınlatmıştır.⁵ Hayit'in araştırmaları Basmacıların genel seyrini ortaya koyarak Paşa'nın süreçteki rolünü irdelemektedir.⁶

Üçüncü eksen Türk-Sovyet diplomatik ilişkilerine odaklanır. Paşa'nın Moskova-Ankara hattında pazarlık unsuru haline gelişi incelenir.⁷ Ayrıca, Enver Paşa'yı çöken imparatorluklar çağının rasyonel bir aktörü olarak değerlendiren güncel yaklaşımlar, literatüre ülke sınırlarını aşan bir derinlik kazandırmıştır. Reynolds, Paşa'nın eylemlerini jeopolitik rekabet zeminine oturtmaktadır.⁸ Paşa hakkındaki literatür, zikredilen eserlerin çok ötesinde bir genişliğe sahiptir. Alkan'ın Enver Paşa-Almanya ilişkisini değerlendiren çalışmaları⁹ ve Çolak'ın eseri de¹⁰ dikkat çekmektedir. Külliyata sayısız araştırmacının katkısı bulunmaktadır.

Bu çalışma ise Enver Paşa'nın Sovyet basını tarafından nasıl kurgulandığına odaklanmaktadır. Makale, Paşa'nın eylemlerinin *İzvestiya* ve *Pravda* sayfalarında nasıl bir karşı tasvire dönüştürüldüğünü analiz etmesi bakımından mevcut literatürden ayrılmaktadır. Çalışma, Sovyetler Birliği'nin resmi yayın organları ve en büyük iki gazetesi olan *İzvestiya* ve *Pravda*'nın 1917-1999 yılları arasındaki külliyatına dayanmaktadır. *İzvestiya* gazetesine ait 25.634 ve *Pravda* gazetesine ait 30.310 adet olmak üzere toplam 55.944 nüsha incelenmiştir. Bu geniş çaplı tarama sonucunda *İzvestiya*'da 40, *Pravda*'da ise 9 olmak üzere toplam 49 haber tespit edilmiştir.

1918-1920: Sovyet Basınında İlk Temsilleri

Sovyet basını, Enver Paşa'ya ilk kez 23 Haziran 1918'de yer vermiştir. Gazetede Gürcü Hariciye Nazırı Çenkeli'nin şu sözleri nakledilmektedir: "... *Gürcistan*'ı tüm Kafkasya için kurtardık. Geriye şunlar kalıyor: *Tüm Ermenistan*'ın Türkiye'ye *ilhak edilmesi* ve *geri kalan kısmın müstakil bir Azerbaycan ilan edilmesi* veya tüm Transkafkasya'nın *Türkiye tarafından işgal edilmesi ki bu Enver Paşa'nın planıdır.*"¹¹

17 Ekim 1918'de Enver Paşa İstanbul'daki siyasi gerilimin merkezinde konumlandırılmakta, Sultan Vahdeddin hükümetini muhafaza etmek amacıyla askeri tedbirlere başvurduğu ileri sürülmektedir. Habere göre "Konstantinopolis'te" umumi nümayişler artmıştır. Daha önce Rusya'ya aitken Almanya'ya devredilen Karadeniz Filosu İstanbul'a intikal etmiştir. Bu hamle Paşa'nın doğrudan inisiyatifiyle siyasî düzeni ayakta tutmaya yönelik bir girişim olarak yorumlanmıştır.¹²

20 Kasım tarihli haberde Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa Azerbaycan'da fiili iktidarı tesis eden başlıca taraf olarak takdim edilmektedir. Azerbaycan üzerindeki Türk hâkimiyetinin, yalnızca mahalli gelişmelerin neticesi olmadığı

1 Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, c. 3, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1985.

2 Nevzat Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008.

3 Murat Bardakçı, *Enver*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.

4 Zeki Velidi Togan, *Hatıralar: Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin millî Varlık ve Kültür Mücadeleleri*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.

5 Masayuki Yamauchi, *The Green Crescent under the Red Star: Enver Pasha in Soviet Russia*, Tokyo: Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, 1991.

6 Baymirza Hayit, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, Çev. Abdülkadir Sadak, İstanbul: Otağ Yayınları, 1975.

7 Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya: XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1970; Stefanos Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri: Ekim Devriminden "Millî Mücadele"ye*, Çev. Aritun Hançerlioğlu, İstanbul: Gözlem Yayınları, 1979.

8 Michael A. Reynolds, *Shattering Empires: The Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires, 1908-1918*, Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

9 Necmettin Alkan, "Enverland' Tartışmaları Gölgesinde Almanların Gözüyle Enver Paşa'nın Almanya'ya Yaklaşımı ve Almanlarla İlişkileri", *Recent Period Turkish Studies*, 47 (2025), 72-87; Necmettin Alkan, "Alman Kaynaklarına Göre Enver Paşa", *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, C. VII (2018), 151-174.

10 Mustafa Çolak, *Enver Paşa*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2025.

11 "Karşı-devrim Safına", *İzvestiya*, 23 Haziran, 1918, s. 2.

12 "Konstantinopolis'ten Haberler", *İzvestiya*, 17 Ekim, 1918, s. 3.

bilakis Paşa'nın genel stratejik tasavvurunun bir uzantısı biçiminde şekillendiği ima edilmektedir. Nuri Paşa'nın sürecin hem planlayıcısı hem de icracısı olduğu vurgulanmaktadır. Enver Paşa, Kafkasya'da genişleyen bir nüfus ağının kurucusu olarak resmedilmektedir.¹³

7 Aralık 1918'de Paşa ve etrafındakilerin Almanya'da iltica arayışındayken Türk Hükümeti'nin talebi üzerine tevkif edildikleri bildirilmiştir. Enver Paşa 'emperyalist ajan' olarak yaftalansa da ona yönelik bu muamelenin siyasî kibir örneği olduğu ifade edilmiştir:

Paris basınından gelen haberlere göre Enver Paşa ve beraberindekiler Almanya'da sığınma ararken Türk Hükümeti'nin talebi üzere Berlin'de tevkif edilmişlerdir. Şüphesizdir ki Enver Paşa ve emsali emperyalist ajanlara karşı hiçbir muhabbetimiz yoktur. Ancak bunlara yapılan baskılar emsali görülmemiş bir siyasî kibir örneğidir. Üstelik "Türk Hükümeti'nin talebi" aslında müttefikleri olan emperyalistlerin emri olmaktan başka bir şey değildir.¹⁴

Aynı tarihlerde uluslararası basında da benzer söylentiler yer almıştır. Ancak haberler, fiili bir tevkiften çok tevkif talimatı verildiğini ileri sürmektedir. The Horsham Times'ın 6 Aralık 1918 tarihli sayısına göre Osmanlı Hükümeti'nin talebiyle Berlin Hükümeti, Enver Paşa'nın tevkifini emretmiştir. Sadrazam İzzet Paşa'nın iade talebi veya güvence isteğine karşı Alman Dışişleri Bakanlığı, Enver ve Talat Paşaların "sadık müttefikler" olduğunu belirterek iade edilmeyeceklerini ve kapılarının onlara açık olduğunu bildirmiştir. Kaçış süreci Alman askeri ve diplomatik çevrelerinin desteğiyle yürütülmüştür. Alman Dışişleri Bakanlığı, Paşaların Osmanlı-Alman ittifakına bağlı kaldığını Büyükelçi Bernstorff'a hatırlatmış, himaye edilecekleri ve hiçbir şekilde iade edilmeyecekleri güvencesinin verileceğini belirtmiştir. Almanya'nın Enver Paşa dahil sürgündeki İttihatçılara alan açmasının birden fazla gerekçesi vardır. İlk olarak Berlin, savaş yıllarında Alman ordusuyla yakın iş birliği yapan bu liderlerin ileride Almanya aleyhine konuşmalarını ve Alman idarecileri zor durumda bırakabilecek bilgi ve değerlendirmeleri kamuoyuna taşımalarını önlemek istemiştir. İkinci olarak Almanlar, Türkiye'de siyasî mücadelenin bitmediğini düşünerek İttihatçıları ileride yeniden kullanılabilir bir siyasal araç olarak ellerinin altında tutmayı hedeflemiştir. Üçüncü olarak yeni Alman Hükümeti, İttihatçıları özellikle Rusya'ya karşı izlenecek siyasette yararlanılabilecek bir vasıta saymıştır. Bu nedenle Enver Paşa'nın Rusya'ya ve Türkistan'a yönelen girişimlerini desteklemiştir. Son olarak askeri ve ekonomik çıkarlar da belirleyicidir. Versailles sonrası kısıtlanan Alman askeri kapasitesini korumaya çalışan Genelkurmay Başkanı Hans von Seeckt, Enver Paşa'dan Almanya ile Rusya arasında yürüyebilecek silah ticareti ve transferi gibi alanlarda aracılık beklemiş, bu yüzden Paşa'nın Rusya'ya geçişini desteklemiştir.¹⁵

Sovyet basını Enver Paşa'yı 'emperyalist ajan', Alman yanlısı bir figür olarak nitelese de Paşa'nın Kafkasya siyaseti nedeniyle Almanya ile çok sert tartışmalar yaşadığı bilinmektedir. Hatta Kafkasya'da Alman ve Türk askerleri karşı karşıya gelmiştir. Almanya, Bakü petrollerini Bolşeviklerle anlaşarak almak istemiş ve Enver Paşa'yı durdurmaya çalışmıştır. Sovyet basınının tepkisinin bir nedeni de Almanya ile Sovyet Rusya arasında 27 Ağustos 1918'de imzalanan, Bakü petrollerinin Almanlara verilmesini ve karşılığında Türklerin Bakü'ye sokulmamasını öngören antlaşmadır. Enver Paşa bu antlaşmayı fiilen tanımayarak Bakü'ye girmiştir.¹⁶ Alman diplomat Richard von Kühlmann'ın Paşa'yı harekât nedeniyle "Napolyon rüyaları gören bir hayalperest" diye nitelmesi ve General Ludendorff'un onu durdurmak için sert uyarılarda bulunması, Sovyetlerin Paşa'ya öfkesinin arka planını yani Alman-Sovyet gizli ittifakının bozulmasını Alman tarafından da doğrulamaktadır. Buna göre Enver Paşa Almanya'nın "kuklası" değil, aksine zor bir müttefiktir. Paşa'nın Almanya'yı seçmesi de "Alman sempatanlığı" ile değil, ülkesinin menfaatlerini önceleyen "Kutsal Egoizm" kavramıyla açıklanmaktadır.¹⁷

18 Ocak 1919 tarihli analizde Enver Paşa savaşın ardından Osmanlı siyasî ve askeri yapısı içerisinde meşruiyetini yitirmiş bir sima olarak sunulmaktadır. Paşa'nın "Cevdet Paşa" ile birlikte askerlikten firar suçlamasıyla muhakeme edildiği ve yargılama neticesinde askeri rütbelerinin tenzil edilerek hapis cezasına çarptırıldıkları bildirilmektedir.¹⁸ Paşa'nın ülkeden ayrılması Osmanlı belgelerine "izinsiz mevkiinden tebaüd ve izinsiz Memalik-i

13 "Karşı-devrimin Kampında", İzvestiya, 20 Kasım 1918, s. 2.

14 "Doğru Yolda", İzvestiya, 7 Aralık 1918, s. 1.

15 Bardakçı, *Enver*, 17-70.

16 Çolak, *Enver Paşa*, 107-127.

17 Alkan, "Alman Kaynaklarına Göre Enver Paşa", 162-171.

18 "Enver Paşa'ya Yargılama", İzvestiya, 18 Ocak 1919, s. 3; "Türkiye'de Enver Paşa ve Cemal Paşa Kararı", *Pravda*, 18 Ocak 1919, s. 3.

Osmaniye hududunu tecavüz” şeklinde kaydedilmiştir.¹⁹ “Cevdet Paşa” adıyla anılan kişi ise Enver Paşa’nın eniştesi Cevdet Tahir Bey (Belbez) olmalıdır. Cevdet Bey tutuklanmıştır.²⁰ Başka bir ihtimal ise bu kişinin Cemal Paşa olmasıdır. Nitekim Cemal Paşa sürgünde “Cevdet” mahlasını kullanmaktadır.²¹

25 Eylül 1920’de Enver Paşa, İngiliz matbuatında şarkta kurgulanan hayali tehditlerin merkezine yerleştirilen bir şahsiyet şeklinde ele alınmaktadır. Sovyet basınına göre İngiliz kamuoyunda dolaşıma sokulan bu tür haberlerde Paşa, Lenin ve Troçki’nin talimatıyla Hindistan’a yönelik sözde bir İslami askeri seferin kumandanı sıfatıyla tasvir edilmektedir. Kafkasya’dan Afganistan’a uzanan bir coğrafyada Bolşevik destekli kuvvetlerin emrinde olduğu iddia edilmektedir. Bu yaklaşımlar İngiliz emperyalizminin şarktaki Bolşevik nüfuzu olduğundan fazla göstererek kamuoyunu tedirgin etmeye ve Sovyet Rusya’ya karşı yeni bir askeri müdahaleyi meşrulaştırmaya yönelik propaganda faaliyetleri sayılmaktadır.²²

Paşa, İngiliz yayılcılığına karşı mücadele etmek için “Sovyet Hükümeti ile bir sulh veya ittifak yapmak” üzere Moskova’ya gitmiştir.²³ İlgili haber tehdidi hayali olarak nitelendirse de bu planların o dönemde gerçekten müzakere edildiği anlaşılmaktadır. Yamauchi, Karl Radek’in Enver Paşa’ya Moskova’ya gelmesini “İngiliz emperyalizmine karşı cüretkâr bir Sovyet-Müslüman müttefiki fikrini savunmak” için tavsiye ettiğini belirtir. Ayrıca Paşa’nın Bakü’de “500.000 askere sahip bir ordunun idaresini üstlendiği” veya Lenin ile Troçki’nin ona “150.000 asker temin edeceği” yönündeki haberlerin “İttihatçıların kendilerinden yayılan dedikodular” olduğunu belirtir.²⁴ Bardakçı Bolşevik liderlerin Enver Paşa’yı bu tür tasarımlarda bir “koz” veya “Ali Bey misyonu” kod adıyla bir vasıta edinmeyi düşündüklerini teyit eder. Hatta İttihatçı liderler arasında görev dağılımı yapıldığı, Hindistan, Afganistan, Fergana ve Türkistan’ı Cemal Paşa’nın, İran, Buhara ve Hive’yi ise Enver Paşa’nın organize edeceği yönünde planlar mevcuttur.²⁵

4 Aralık 1920 tarihli haber İstanbul hükümetinin Enver Paşa’nın tüm varlıklarına el koyma yönünde bir karar aldığı aktararak Paşa’nın tamamen tasfiye edilmeye çalışıldığını vurgulamaktadır.²⁶

Bu haberden sadece dört gün sonra yayımlanan bir başka haberde Enver Paşa’nın Berlin’deki ikametine dair yeni bir kısıtlamaya işaret edilmektedir. Kendisine, bulunduğu bölgeden ayrılmasının tavsiye edildiği bildirilmektedir.

Bazı kaynaklar, Paşa’nın Berlin’den ayrılışının kısmen “Alman Hükümeti’nin talebine göre” gerçekleşmiş olabileceği fikrini desteklemektedir.²⁷ Yine de Paşa’nın Berlin’de sıkışmış bir şahsiyet olarak resmedilmesi doğru değildir. Paşa bu dönemde oldukça aktif bir “mekik diplomasisi” yürütmüştür.²⁸ Berlin’de “gizli küçük bir komite” kurmuş ve Alman subaylarıyla silah ticareti hazırlıkları yapmıştır.²⁹ Hatta ailesiyle birlikte İsviçre ve İtalya’da tatil yapmıştır.³⁰ Haberin çıktığı gün Enver Paşa’nın ekibinden Küçük Talat Bey’in İstanbul’daki Fransız Yüksek Komiserliği’ne bir mektup göndererek “Bolşevizm’in Anadolu’ya sıçramasını kesinlikle istemiyoruz” şeklinde bir güvence vermeye çalışması, Paşa’nın Berlin’de Sovyetlerin resmettiğinden daha karmaşık bir siyaset yürüttüğünü göstermektedir.³¹

1921-1923: Türkistan’daki Tehdit

Enver Paşa, Avrupa ve Rusya’daki diplomatik temaslarının ardından rotasını Türkistan’a çevirmiştir. Sovyet basını da bu andan itibaren onu silahlı hareketin fiili lideri olarak ele almaya başlamıştır. 18 Ocak 1921 tarihli haberde, İstanbul kaynaklı İleri gazetesine dayanılarak Ankara Mahkemesi’nin Talat, Enver ve Cemal Paşalar hakkındaki davaları giyaben görmeye başladığı bildirilmektedir. Bu kişilerin portrelerini yayımlayan Yeni Gün

19 Aydemir, *Makedonya’dan Ortaasya’ya*, 658.

20 Bilâl N. Şimşir, “Malta Sürgünleri”, Atatürk Ansiklopedisi, yayımlanma tarihi 17 Şubat 2021, erişim 18 Şubat 2026, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/detay/247/Malta-Sürgünleri>

21 Bardakçı, *Enver*, 170.

22 “İngiliz Emperyalizminin Endişeleri ve Tehditleri”, *İzvestiya*, 25 Eylül 1920, s. 1.

23 Çolak, *Enver Paşa*, 119.

24 Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam*, 23-36.

25 Bardakçı, *Enver*, 198-509.

26 “Enver Paşa’nın Mallarına El Konulması”, *İzvestiya*, 4 Aralık 1920, s. 3.

27 D. Abemon’dan Curzon’a; Berlin, 5 Temmuz 1921, F.O. 406/47, No. 5/fo 10’dan aktaran Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam*, 56.

28 Azade-Ayşe Rorlich, “Fellow Travellers: Enver Pasha and the Bolshevik Government 1918–1920”, *Asian Affairs*, 13 (1982), 288.

29 Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam*, 45.

30 Bardakçı, *Enver*, 198-210.

31 Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam*, 58.

gazetesinin kısa süreyle kapatıldığı aktarılmaktadır. Mustafa Kemal Paşa'nın Batı Cephesi'nde bulunduğu ve ordunun takviyesiyle meşgul olduğu, ayrıca son günlerde Batı Cephesi'ne yaklaşık 15.000 yeni askerin sevk edildiği belirtilmektedir.³²

8 Mart 1921'de Afganistan'ın istiklali ve Amanullah Han'ın tahta çıkışının üçüncü sene-i devriyesi şerefine Moskova'da tertip edilen ziyafete Enver Paşa'nın da iştirak ettiği belirtilmiştir.³³

7 Aralık 1921'de, Enver Paşa ile Halil Paşa'nın Cemal Paşa aracılığıyla Anadolu'daki milli mücadeleye hizmet etmeye hazır olduklarını Ankara'ya bildirdikleri aktarılmaktadır. Teklifin, Paşaların emrinde önemli askeri kuvvetler bulunduğu vurgusuyla iletildiği, ancak Büyük Millet Meclisi'nin bu girişimi reddederek Enver Paşa'ya yakın çevreleri suçlu ilan ettiği belirtilmektedir.³⁴

Nitekim "Ankara Hükümeti ve Mustafa Kemal hem Enver Paşa'yı hem de yurt dışındaki diğer İttihatçı liderleri Anadolu'ya sokmamaya kesin kararlıydı." Ankara, Enver Paşa'nın Anadolu'ya gelmesinin "ikilik" çıkaracağından endişe ediyordu. Bu aşamadan sonra Paşa yönünü tamamen Türkistan'a çevirmiştir.³⁵

Aynı gün bir başka habere göre Lehistan temsilciliği, İstanbul'da Türk generalleri onuruna bir ziyafet vermiş, davete Harbiye Nazırı ve Erkan-ı Harbiye Reisi yanında Paşa'nın ordusunda görev yapmış eski üst düzey paşa ve generaller de katılmıştır.³⁶

24 Haziran 1922'de, Sovyet idaresinin Müslüman halklar arasında okuryazarlığı artırmaya özel önem verdiği ve bu yolla temel komünist eserleri çeviriler üzerinden Türkistan halkına ulaştırarak onları komünist teori ve pratikle tanıştırmayı amaçladığı belirtilmektedir. Arap alfabesinin yapısal yetersizlikleri ve bunun Müslüman cemiyetler üzerindeki olumsuz etkileri vurgulanmakta, Latin alfabesine geçişin zorunlu olduğu savunulmaktadır. Bu değişimin dinen de sakıncalı olmadığı ileri sürülmektedir. Enver Paşa, Melkum Han'ın yöntemine dayanan ancak daha pratik olduğu belirtilen ve Birinci Cihan Harbi'nin başlarında Türk askeri yardım teşkilatında mecburen uygulanan bir alfabe girişimiyle ilişkilendirilmektedir.³⁷

Enver Paşa'nın alfabe girişimi "Enveriye" veya "Enver Paşa Yazısı" olarak adlandırılmaktadır.³⁸ Paşa 1914'te ordudaki okuma-yazma oranını artırmak ve telgraf yazışmalarını kolaylaştırmak amacıyla bu yeni imla sistemini mecburi kılmıştır.³⁹ Arap harflerinin bitişik yazılmasına son verilmiş her harf tek tek yazılmış ve alfabaya eski imlada olmayan sesli harfler eklenmiştir.⁴⁰ Haber girişimi "pratik" olarak nitelese de sistemin ciddi aksaklıklara yol açtığı bilinmektedir.⁴¹

28 Haziran 1922'de Enver Paşa'nın Basmacıların riyasetini üstlenerek Sovyetler, Buhara ve Hive'ye karşı mücadeleye kalktığı belirtilmiştir. Haberde Basmacıların iktisadî buhran ve içtimaî çalkantılar sonucunda ortaya çıktığı, Paşa'nın ise eski nüfuzunu yeniden kazanmaya çalıştığı ileri sürülmektedir:

Eski Osmanlı İmparatorluğu Erkan-ı Harbiye Reisi ve Türk Askeri Kuvvetleri Kumandanı olan Enver Paşa Orta Asya'da Basmacı (eşkiya) hareketinin başına geçmiş bulunmaktadır. Mektuplarında Orta Asya'daki tüm silahlı Müslüman kuvvetlerin riyasetinde olduğunu ve Sovyet Rusya, Buhara ve Hive'ye karşı mücadele ettiğini beyan etmektedir. Ancak bu kuvvetlerin hakiki mahiyeti, Fergana ve Şark Buhara'daki Basmacı çetelerinden ibarettir. Fergana bölgesinde dört senedir faaliyette bulunan çeteler münbit ve zengin toprakları kurak bir çöle çevirdiler. Evvelce pamuk tarlalarıyla meskûn olan bu memleket emperyalist harp ve bilhassa devrim sonrası iç harp devresinde iktisadi çöküş yaşamış, pamuk üretimi facia derecesine ulaşmıştır. Bu durum bölgenin iktisadi yapısını derinden sarsmış, binlerce insanı işsiz ve çaresiz bırakmış, birçoğunu da Basmacı saflarına katılmaya mecbur etmiştir. Bu çetelerin başında eski mahkûmlar Korşirmat, Musdinov ve Rahmankul gibi isimler bulunmakta ve köyleri yağmalayarak halk arasında terör estirmektedirler. Doğu Buhara'daki vaziyet ise biraz farklıdır. Bölgede

32 "Kemalistler Arasında", İzvestiya, 18 Ocak 1921, s. 3.

33 "Afganistan'ın İstiklalinin Kutlanması", İzvestiya, 8 Mart 1921, s. 3.

34 "Enver'in Teklifi ve Ankara'nın Cevabı", İzvestiya, 7 Aralık 1921, s. 2.

35 Çolak, *Enver Paşa*, 122.

36 "Türk Gazetelerinden Bazı Malumat", İzvestiya, 7 Aralık 1921, s. 2.

37 "Şarka Işık", İzvestiya, 24 Haziran, 1922, s. 3.

38 Bardakçı, *Enver*, 285.

39 Bardakçı, *Enver*, 285; Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya*, 317.

40 Bardakçı, *Enver*, 286-290.

41 Bardakçı, *Enver*, 285-287; Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya*, 317.

çetelerin doğuşu, eski iktisadi ilişkilerin kopmasından ve genç Sovyet idaresinin henüz tam teşekkül etmemesinden mütevellittir. Devrim sonrasında Buhara Emiri ve mülazımları Doğu Buhara halkını kandırarak binlerce fanatikten oluşan çeteler teşkil etmiş ve çeteler Fergana'daki eşkıyadan farksız bir surette hareket etmiştir. Enver Paşa'nın teşebbüsü yeni değildir. Orta Asya'da Sovyet hâkimiyetinin tesis safhasında pek çok maceraperest benzer gayretlerde bulunmuş ancak ekseriyetle akamete uğramışlardır. Evvelce yüksek rütbeli bir Basmacı olan Canizakov da Basmacıların siyasi sloganlar etrafında birleşemeyeceğini, esasen yalnızca eşkıya ve yağmacı çeteler olduklarını itiraf etmek mecburiyetinde kalmıştır. Türk milleti, ülkeyi emperyalist savaşa sürükleyen bir maceraperest olarak Enver Paşa'yı tarihin tozlu sayfalarına göndermiş ve yeni liderler, yeni bir idare tarzı ve asri bir hayat usulü iktisap etmiştir. Ancak Enver Paşa Fergana ve Buhara'daki Basmacı çetelerinin başında eski ihtişamını yeniden kazanmaya gayret etmektedir. Onun için kimle iş tuttuğunun ehemmiyeti yoktur. İster emperyalist harp esnasında Von der Goltz Paşa ile ister mahkûm ve eşkıya Korşirmat ve İbrahim Bek ile olsun, yeter ki emrinde bir ordu ve hükmetmeye gücü olsun. Türk milletinin dürüst ve çalışkan kısmı, yeni bir hayat bina etmek üzere vatanına dönmüştür. Ancak Enver Paşa için Türkiye'de artık bir yer yoktur. Yakın bir istikbalde Orta Asya'daki Müslüman halk arasında da onun için bir mahal bulunmayacaktır. Zira dürüst ve mahir olan herkes kendi hükûmetlerinin etrafında toplanarak eşkıyalığa karşı mücadele etmektedir. Basmacıların saflarında ve hatta Enver Paşa'nın karargâhında da çözümler başlamıştır. Bu çıkmazdan kurtulmak için Enver kudretini diğer iki eşkıya reisiyle taksim etmek mecburiyetinde kalmıştır. Bu vaziyet nihayetin mukaddimesi addedilmekte olup pek uzak olmayan bir istikbalde Sovyet Rusya'ya karşı isyan teşebbüsünde bulunan bir kumandanın daha tarihin mezbeleliğine atıldığına şahit olunacaktır.⁴²

Haberde yer alan iktisadi buhran, Rusların resmettiğinden vahimdir. Ancak sebep çarpıtılmaktadır. Rus ordusu Buhara'nın tüm servetini çekip götürmüştür. Bölgeyi tam bir kıtlık içerisine bizzat Ruslar sürüklemiştir.⁴³ Enver Paşa'nın İbrahim Bek/Bey (Lakay İbrahim/Lakay kabile reisi) ile büyük sorunlar yaşadığı da bilinmektedir. İbrahim Bek, Paşa henüz bölgeye gelmeden evvel yakın adamlarına "Ben bilirim, Enver Paşa padişah olmak için geliyor" demektedir.⁴⁴ İbrahim Bek, Paşa'yı Buhara Emiri'ne rakip bir Ceditçi olarak gördüğü için onu üç ay boyunca esir tutmuştur.⁴⁵ Haberi alan Ruslar "kendileriyle hoş geçinen" İbrahim Bek'den Enver Paşa'nın teslim edilmesini istemiştir. Ancak İbrahim Bek yine de "bu namertliği" göstermeyerek "Hayır! Enver Paşa'yı hiç kimseye teslim edemem. O, benim misafirimdir" cevabını vermiştir.⁴⁶ Paşa Buhara Emiri Alim Han ile de mücadele etmek zorunda kalmıştır. Enver Paşa, Ceditçiler ile muhafazakârları birleştirmeye çalışırken iki ateş arasında kalmıştır.⁴⁷

Gazetenin aynı tarihli sayısında Cemal Paşa'nın Enver Paşa hakkındaki mütalaalarına da yer verilmiştir. Cemal Paşa, Enver Paşa'nın Basmacı kuvvetlerini birleştirerek başlattığı hareketin herhangi bir Müslüman veya Türk grup adına değil, tamamen şahsi bir teşebbüs olduğunu beyan etmiştir. Bu hareketi tasvip etmediğini ve Enver Paşa'yı bu konuda bir mektupla ikaz ettiğini söyleyen Cemal Paşa, İngilizlerin durumu kendi menfaatlerine çevirebileceğini ve bu tür ayrılıkçı hareketlerin Müslüman İttihatını bozacağını dile getirmiştir. Sovyet idaresinin Türkistan siyasetinde ise bölge halkına siyasi ve iktisadi haklar verme çabasını müspet bulmuş ve bunun Müslüman âlemine katkı sağlayacağını vurgulamıştır. Enver Paşa'yı, şahsi hedefleri uğruna hareket eden ve Müslümanlar arasında ihtilafa yol açan bir şahsiyet olarak tavsif etmiş, ayrıca Mustafa Kemal Paşa ile dost olduklarını ifade etmiştir:⁴⁸

Doğu Buhara'da Enver Paşa'nın başlattığı harekât bağlamında muhabirimiz Birinci Cihan Harbi sırasında Suriye, Filistin ve Batı Arabistan'daki Türk ordularının eski başkumandanı Cemal Paşa ile bir mülakat gerçekleştirdi.

- Enver Paşa'nın Basmacı (eşkıya) kuvvetlerini bir araya getirerek bir ordu teşkil ettiği ve Hive, Buhara ile Türkistan'da Sovyet hâkimiyetini devirmeyi hedeflediği malumdur. Sizce bu teşebbüsü kim namına icra ediyor?

- Enver'in teşebbüsünün herhangi bir Müslüman yahut Türk grup veya teşekkül namına yapıldığını zannetmiyorum. Bu hareket tamamen şahsi mahiyette olup kendi inisiyatifiyle icra edilmektedir.

42 "Enver Paşa'nın Sergüzeştî", İzvestiya, 28 Haziran 1922, s. 3.

43 Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam*, 178-179.

44 Bardakçı, *Enver*, 333.

45 Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam*, 73.

46 Ziya Şakir, *Talat, Enver, Cemal Paşalar*, İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2015, 198.

47 Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, 455.

48 "Enver Paşa'nın Doğu Buhara Macerası Hakkında Bir Mülakat", İzvestiya, 28 Haziran 1922, s. 3.

- Enver'in bu teşebbüsüne nasıl bakıyorsunuz?
- Hiçbir müttefikinin Enver'in icraatlarını tasvip ettiğini zannetmiyorum. Şahsen de kendisine birkaç mektup gönderdim ve bu hareketlerini kınadım.
- Sizce Enver'in bu harekâtı İngiltere'nin bir tertibi olabilir mi? Enver İngiliz emperyalizminin bir memuru mudur?
- Enver'in girişimi Müslüman İttihatında bir gedik açmaktadır. İngiliz emperyalizminin durumu kendi menfaatleri için en geniş surette kullanması muhtemeldir.
- Sizce Enver'in teşebbüsü Müslüman halka hürriyet getirmekten ziyade, İngilizler tarafından köleleştirilmesine hizmet etmez mi?
- Evvelce de defaatle beyan ettiğim üzere Müslüman milletlerin esaretinin başlıca sebebi İngiliz emperyalizmidir. Müslümanlar hürriyet talep ediyorsa İngiliz müstemlekeciliğine karşı umumi bir isyan başlatmalıdır. İngilizlerin menfaatine hizmet edebilecek her nevi ayrılıkçı hareket Müslüman milletlerin esaretini tahkimden başka bir şeye yaramaz. Bir kez daha açıkça ifade etmek isterim ki Müslümanların en birinci ve belki de yegâne düşmanı İngiltere'dir. Her Müslüman İngiliz menfaatine olabilecek en küçük bir adımdan dahi kaçınmalıdır.
- Orta Asya'daki siyasetimizi nasıl mütalaa ediyorsunuz?
- Orta Asya'daki siyasetinizi tasvip etmekten başka bir ihtimal görmüyorum. Zira bu siyaset Çarlık devrinin müstemlekeci politikalarından farklı şekilde bölge ahalisine her türlü siyasi ve iktisadi hakkı temin etmeye gayret etmektedir. Lakin devrimin ilk senelerinde yapılan bazı hatalar bir miktar hoşnutsuzluk uyandırmıştır. Ancak hoşnutsuzlukların izalesi için gerekli tedbirlerin alındığını işitmekten memnuniyet duydum. Mesela Buhara'da ticaret serbestisi ihdas edilmiş, Buharalı tüccarların Rusya'da serbestçe ticaret icra etmelerine izin verilmiş ve Buhara harici ticaretinde Sovyet Harici Ticaret Halk Komiserliği'nin aracılığına son verilmiştir. Buhara Anayasası tüm Buhara vatandaşlarının siyasi hukukunu eşitleyecek surette yeniden tanzim edilmiştir. Bu tür tedbirler yalnızca beni değil bütün Müslümanları memnun etmelidir. Aynı tedbirlerin Türkistan ve Hive'de de tatbik edildiğini öğrenmek, memnuniyetimi daha da artırmıştır. Asya Müslüman dünyası hürriyetin Sovyet hükûmetiyle dostluk esası üzerine mümkün olduğuna inanıyor. Sovyet hükûmetinin Müslüman âleminin dostluğundan doğacak menfaatleri dikkate alarak, bu dostluğu kalıcı surette teminat altına alacak adımları atacağına inanıyorum.
- Enver kimdir?
- Malum olduğu üzere Birinci Cihan Harbi esnasında Enver Osmanlı Devleti'nin Harbiye Nazırı ve bütün Türk ordularının başkumandandı. Müslüman âleminde bu kimliğiyle tanınmaktadır. Ancak onun müstakil hareketleri ve arkadaşlarının mütalaalarına mugayir icraatları bir ayrışmaya sebebiyet vermiştir. Enver her zaman kendisinden bahsedilmesini arzulayan ve daima belli hedeflerin peşinde koşan bir kişidir.⁴⁹
- Mustafa Kemal Paşa ile münasebetleriniz nasıldır?
- Mustafa Kemal Paşa ile aramızda uzun senelerdir devam eden kardeşçe bir dostluk vardır ve bu dostluk hâlâ sürmektedir. Birbirimizle mütemadiyen yazışmaktayız.

Cemal Paşa'nın demeci, eski silah arkadaşı Enver Paşa'yı siyaseten feda ettiğini göstermektedir. Enver Paşa'nın hareketinin "şahsi inisiyatif" olduğu ve kendisinin de dahil bulunduğu diğer İttihatçı liderlerce tasvip edilmediği yönündeki beyanı doğrudur. Nitekim Cemal Paşa, 15 Kasım 1921 tarihli mektubunda Enver Paşa'ya Buhara'da kalmasının genel gayelere zarar vereceğini belirterek, "Allahaşkına inad ve ısrarı terket. Kırk yılda bir kerre bu seni candan, yürekten, bütün manasıyla seven arkadaşının, kardeşinin sözünü dinle" demektedir.⁵⁰ Cemal Paşa mülakatta Mustafa Kemal Paşa ile aralarında "devam eden kardeşçe bir dostluk" bulunduğunu ve "mütemadiyen yazıştıklarını" iddia etmektedir. Oysa bu dönemde ilişkileri kopmuştur. Mustafa Kemal Paşa, Cemal Paşa'nın Ankara'ya nasihat veren tavrından rahatsız olmuş, 22 Aralık 1921'de Ali Fuat Paşa'ya (Moskova Sefiri) çektiği telgrafta, Cemal Paşa fikirlerini düzeltene kadar kendisiyle "ilişkilerin devamında mazur olduğunu" bildirmiştir. Cemal Paşa ise Sovyet basınına konuşurken, Ankara ile ilişkilerinin iyi olduğu izlenimini vererek

49 2 gün sonraki düzeltme haberinde "Enver her zaman kendisinden bahsedilmesini arzulayan ve daima belli hedeflerin peşinde koşan bir kişidir." cümlesinin doğrusunun "Enver her zaman hükmetmek isteyen bir insandır." olduğu belirtilmektedir. "Düzeltilmeler", İzvestiya, 30 Haziran 1922, s. 5.

50 Bardakçı, Enver, 330; Yamauchi, Hoşnut Olamamış Adam, 71.

siyasî ağırlığını korumaya çalışmaktadır.⁵¹ Cemal Paşa, Sovyetlerin Türkistan siyasetini överek bölge halkına siyasi ve iktisadi haklar verildiğini iddia etmektedir. Ancak Enver Paşa tam da Rusların vaatlerini tutmaması, halkı sömürmesi ve Buhara'nın bağımsızlığını tanımaması nedeniyle mukavemet başlatmıştır. Enver Paşa 19 Mayıs 1922'de gönderdiği ultimatoda Kızıl Ordu'nun çekilmesini ve "halkın ilğini sömüren" politikaların son bulmasını istemiştir. Cemal Paşa'nın övgüleri, Sovyetlerin desteğine muhtaç olduğu bir dönemde diplomatik bir manevra sayılmalıdır.⁵² Durum Cemal Paşa'nın o dönemdeki sıkışmışlığını yansıtmaktadır. Zira Enver Paşa da mektuplarında Rusların Müslüman halka "ifna siyaseti" uyguladığını ve Cemal Paşa'nın da Ruslar tarafından aldatıldığını yazmaktadır.⁵³

13 Temmuz 1922'de, Enver Paşa'nın Buhara Halk Hükümeti'ne karşı başlattığı harekâtın sona yaklaştığı bildirilmektedir. Habere göre Paşa, Doğu Buhara'da Basmacı gruplarını bir araya getirerek geniş çaplı bir taarruz planlamış, ancak Kızıl Ordu karşısında ağır yenilgiler almıştır. Sovyet basını, kuvvetlerinin büyük zayıf olduğunu, önemli merkezleri terk etmek zorunda kaldığını ve harekâtın askeri bakımdan çöktüğünü vurgulamaktadır. Buhara ve çevresindeki karşı harekâtlar sonucunda Paşa'nın kuvvetleri doğuya çekilmiş, Kızıl Ordu'nun ilerleyişiyle halkın Paşa'dan uzaklaşıp Sovyet müfrezelerini kurtarıcı olarak karşıladığı ifade edilmiştir. Bu gelişmelerin Doğu Buhara ile sınırlı kalmadığı, Fergana ve Semerkant'taki Basmacı gruplarının da çözülme sürecine girdiği ve çok sayıda silahlı unsurun silah bırakarak Sovyet tarafına geçtiği belirtilmektedir. Enver Paşa'nın askeri nüfuzunu yitirmesiyle Basmacı hareketinin genel olarak dağılmaya başladığı ve bu girişimin artık kaçınılmaz sona ilerlediği değerlendirilmesine öne çıkmaktadır.⁵⁴

Bu haber Paşa'nın Türkistan'daki mücadelesinin en kritik kırılma anlarından biri olan Kafirun ve Duşanbe bozgunlarının akabinde kaleme alınmıştır. Paşa'nın "ağır askeri yenilgiler aldığı" ve "önemli merkezleri terk ettiği" bilgisi doğrudur. Kızıl Ordu 15 Haziran 1922'de genel taarruza başlamış ve Enver Paşa karargâhı olan Kafirun'u 28 Haziran 1922'de terk etmek zorunda kalmıştır. Haber bu geri çekilişin hemen ertesine denk gelmektedir. Paşa eşine yazdığı 2 Temmuz tarihli mektupta "Duşanbe'ye çekiliyorum... Her gün çarpışma oluyor" demektedir.⁵⁵ *Pravda*'nın halkın Paşa'dan uzaklaşarak "Sovyet müfrezelerini kurtarıcı olarak karşıladığı" iddiası ise doğru değildir. Tanıklıklar Rusların girdiği köyleri yaktığını, katliam yaptığını ve halkın korkudan dağlara veya Afganistan sınırına doğru kaçtığını belirtmektedir.⁵⁶ Haber, hareketin kaçınılmaz bir sona geldiğini iddia etse de direniş Enver Paşa'nın şehadetinden sonra 1934'e kadar devam etmiştir.⁵⁷

12 Temmuz 1922'de yaklaşan Yedinci Türkistan Komünist Partisi Kongresi öncesinde Türkistan'ın iktisadi ve siyasi şartları ele alınmakta ve bölgede süregelen iç çatışmaların genel durumu zorlaştırdığı vurgulanmaktadır. Enver Paşa Doğu Buhara'daki karşı-devrimci faaliyetleri nedeniyle bölgedeki siyasi istikrarsızlığı derinleştiren başlıca unsurlardan biri olarak gösterilmekte ve İngiliz emperyalizmiyle irtibatlı bir şahıs olarak tasvir edilmektedir.⁵⁸

15 Temmuz'da Enver Paşa'nın Buhara'daki faaliyetleriyle Sovyet idaresinin bunlara karşı geliştirdiği siyasi ve askeri tedbirler ele alınmaktadır. Paşa, Basmacı gruplarını kendi riyasetinde birleştirerek Buhara hükûmetine karşı propaganda yapan ve halk arasında hükûmete dair asılsız iddialar yayan başlıca fail olarak sunulmaktadır. Sovyet basınına göre Paşa, Buhara hükûmetini Moskova tarafından tayin edilmiş, halkın menfaatlerine aykırı bir idare gibi göstererek siyasi meşruiyetini sarsmayı amaçlamıştır. Buna karşı Buhara hükûmeti, Basmacılığı ortadan kaldırmak için Devrimci Askeri Konsey kurmuş ve Feyzullah Hocayev'in riyasetinde kapsamlı bir bilgilendirme ve ıslahat süreci başlatmıştır. Özellikle arazi ıslahatı ile iktisadi tedbirlerin halk nezdinde olumlu karşılandığı, Buhara iç ticaretinin serbestleştirilmesi ve Sovyet Rusya ile kurulan ekonomik ilişkilerin memnuniyet yarattığı vurgulanmaktadır. Siyasi ve iktisadi adımların Basmacı saflarında çözülmeye yol açtığı ve çok sayıda silahlı unsurun hükûmet tarafına geçtiği belirtilmektedir. Enver Paşa'nın propaganda faaliyetleri ve nüfuzunu yeniden kurma çabaları, halkın giderek daha fazla Buhara hükûmetinin safında yer almasıyla karşılıksız kalmıştır.

51 Bardakçı, *Enver*, 294.

52 *Yaver Suphi, Enver Paşa'nın Son Günleri, İstanbul: Çatı Kitapları, 2011, 484.*

53 Bardakçı, *Enver*, 528-529.

54 "Şarktaki Vakalara Dair", *Pravda*, 13 Temmuz 1922, s. 3.

55 *Salâhi R. Sonyel, "Enver Pasha and the Basmaji Movement in Central Asia", Middle Eastern Studies, 26 (1990), 60; Aydemir, Makedonya'dan Ortaasya'ya, 671-672.*

56 Sonyel, "Enver Pasha and the Basmaji Movement", 54-55.

57 Baymirza Hayit, *Basmacılar, Türkistan Millî Mücadele Tarihi (1917- 1934)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, 204.

58 "Türkistan Komünist Partisi'nin Yaklaşan Kongresi'ne Doğru", *Pravda*, 12 Temmuz 1922, s. 3.

Feyzullah Hocayev'e yönelik suikast teşebbüsü ise Sovyet basınında Paşa'nın siyasi ve askeri yenilgisi karşısında başvurduğu son ve başarısız yöntem olarak sunulmaktadır. Bu girişimin halk arasında büyük tepki doğurarak hükûmete desteği daha da güçlendirdiği belirtilmektedir.⁵⁹

Enver Paşa'nın buradaki başarısızlığı daha çok yeterli kuvvet toplayamaması ve zamanın yetersizliğinden kaynaklanmaktadır. Nitekim Paşa, Ali Fuat Cebesoy'a "Şark'ta bir kuvvet membaı aramağa mecbur oldum... Eğer felaket birkaç ay daha sonraya kalsaydı kuvvetli ihtiyatlar vücuda getirecektim" demektedir.⁶⁰

Ertesi günkü haberde Türkistan Cephesi Devrimci Askeri Konseyi'nin Basmacı hareketine karşı icra ettiği harekâtlar ele alınmıştır. Kızıl Ordu'nun intizamı ve bölge halkının Sovyet idaresine karşı sergilediği dostane tavırların Basmacıların çözülmesinde müessir olduğu belirtilmiştir. Paşa'yı terk eden halkın silahlarını teslim ederek sulh ve sükûna döndüğü vurgulanmıştır. Buhara Merkezi İcra Komitesi'nin üstün başarı gösterenlere askeri nişanlar tevcih etmeye karar verdiği ve Feyzullah Hocayev'in mükafatları vermek üzere Doğu Buhara'ya gideceği bildirilmiştir: "...Sovyet idaresine karşı mücadeleye aldatılmak suretiyle iştirak eden yerel halk Enver'i terk etmekte, silahlarını birliklerimize teslim etmekte ve barışçıl iş hayatına dönmektedir..."⁶¹

18 Temmuz 1922'de Enver Paşa liderliğindeki hareketin askeri mağlubiyetleri ve artan çözülme süreci ele alınmıştır. Habere göre Kızıl Ordu'nun Duşanbe'den doğuya ilerleyişi ciddi bir mukavemetle karşılaşmadan gerçekleşmiştir. Paşa'nın hareketi halk desteğini giderek yitirmiş, onun "Müslümanların kurtuluşu" iddiası da halk nezdinde bir macera sayılmaya başlanmıştır. Paşa'nın mektupları, hareketin dahili meselelerini, güvenilmez müttetiklerini ve liderlik zafiyetini açıkça ortaya koymaktadır. Buhara Emiri'ni destekleyen Afganistan'ın bu harekâtta rolü, Müslüman devletler arasında kardeşlik birliğinin mümkün olmadığını göstermiştir. Ayrıca Paşa'nın Buhara hükûmetine karşı girişimleri ile Hocayev'e yönelik suikast teşebbüsünün başarısızlıkla sonuçlandığı tekrarlanmıştır. Haberde hareketin sona yaklaştığı ve Paşa'nın tecrit edildiği ileri sürülmektedir:

Son günlerde 'İzvestiya' gazetesinde Enver Paşa kuvvetlerinin askeri mağlubiyeti ve Kızıl Ordu'nun Duşanbe-Ghizar ötesine doğru doğuya ilerleyişi hakkında telgraflar neşredildi. Bu ilerleme güneydoğunun sıcağına alışkın olmayan askerler için iklimsel zorluklar haricinde mühim bir çatışma yahut özel bir mani olmaksızın gerçekleşti. Ancak Sovyet birliklerinin ilerlemesi büyük ahlaki öneme sahiptir. Buhara makamlarının, Buhara ve Rus Kızıl Ordusu ile beraber, kandırılmış halkın zarar görmemesi için askeri ve siyasi harekâtları ihtiyatla icra etmeleri ve Enver'in maceraperest hareketinin yandaşları tarafından Buhara devrimci güçlerinin zaafı şeklinde yorumlanmıştır. Enver'in Duşanbe'den Baysun'a ilerlemesi Afganistan, Türkiye ve Doğu Buhara'nın komşu bölgelerinde zafer olarak lanse edildi. Ancak devrim kuvvetleri harekete geçtiği an bu "Emir" serüveni her tarafından sarsılmaya başlamıştır. Onun vaziyetini daha iyi idrak etmek için ele geçirilen mektuplarından birkaç alıntı sunuyorum: 19 Haziran 1922 tarihli Enver'in eski Buhara Emiri'ne yazdığı mektuptan bir alıntı: "Değerli kardeşim Gazi! Dün sabah erkenden, Bucan-Girabad ve Vadihan yönünden Ruslar hücumu geçti. Uzun süren bir muharebenin akabinde bütün cephanemiz tükendi ve geri çekilmek mecburiyetinde kaldım. Tüm bu hadiselerin müsebbibi İbrahim Bek'tir ve ona lanet etmekten başka bir şey yapamıyorum." İkinci mektup: "Sana Lokayların Kulab'a hücum ettiği bildirildi. Burada Attar-Tuşaba'nın birliğinden altı kişi öldü. Bunun üzerine Attar-Tuşaba benden imdat istedi ve Kırgızlar ile Türkmenlerle birlikte bu zalimlere taarruza geçti. Çölün ortasında Devlet Han'ın birlikleriyle karşılaşıldı, bir çarpışma yaşandı ve ardından kaçıp Hisar yönüne ilerlediler. İbrahim Bek derhal 500 silahlı adam gönderilmesi talimatına mukabil, sekiz bin kişilik sopalarla donatılmış bir grup göndereceğini söyledi. Bana göre bu adamlar birkaç gün içinde halka zarar verip yağmalayacak, ardından ordunun geri kalanını dağıtarak kaybolacaklar. İbrahim Bek beni aldatmak ve saf dışı bırakmak için her türlü gayreti göstermektedir. Bir taraftan bana sadakatinden bahsederken, diğer taraftan Kulab'da bir isyan tertip etmektedir. Bu onun güvenilmez bir adam olduğunun bariz bir delilidir." Enver'in mektuplarından Emirlik istibdadını yeniden kurma arzusuyla pek az kişinin onun yanında yer aldığı anlaşılmaktadır. Onun "Müslümanların kurtuluşu" şiarı geniş halk tabakaları nezdinde giderek basit bir sergüzeşte dönüşmektedir. Afganistan'ın bu meselenin içine müdahil olması Müslüman memleketlerin milletlerarası bir kardeşlik birliği teşkil etmesinin mümkün olmadığını açıkça göstermiştir. Müslüman kuvvetler de Batılı kuvvetler gibi zayıf komşularını istismar etmeyi hedeflemektedir. Daha 1921 senesinde Afgan hükûmeti Buhara'ya bir ultimatom vermiş ve Buhara vatandaşlarının üçte ikisinin Afgan tebaasına geçmesi talebinde bulunmuştur. Afganistan'ın Enver'in harekâtına

59 "Buhara'daki Vaziyet Üzerine (Buhara Sovyet Halk Cumhuriyeti Temsilcisi Yoldaş Attahocayev ile Mülakat)", İzvestiya, 15 Temmuz 1922, s. 1.

60 Çolak, *Enver Paşa*, 120.

61 "Şarkta Basmacılığın Tasfiyesi", *Pravda*, 16 Temmuz 1922, s. 5.

müdahalesi onun tecavüzkâr niyetlerini aşikâr etmiştir. Afganistan'ın eski Buhara Emirine iltica hakkı tanınması ve ona büyük bir silahlı muhafız tahsis etmesi onun Buhara üzerindeki nüfuzunu yeniden tesis etmek için her türlü tavizi vermeye hazır olduğunu göstermektedir. Bir kez daha ifade etmek gerekirse Buhara'daki sağduyulu unsurlar Enver'in "Müslümanların kurtuluşu" maskesini fark etmiş ve Enver tamamen tecrit edilmiştir. Adamlarının Buhara hükümetini devirmeye matuf son teşebbüsü -Halk Nazırları Konseyi Başkanı Yoldaş Feyzullah Hocayev'e yapılan suikast- diğer bütün serüvenleri gibi başarısızlıkla neticelenmiştir.⁶²

Paşa'nın mektubundan alıntılıdığı iddia edilen İbrahim Bek'in güvenilmezliği ve "sopa ile donatılmış" asker göndermesi kaynaklarla örtüşmektedir. Enver Paşa, İbrahim Bek ile ilk karşılaştığında (30 Kasım 1921) onun askerlerinin çoğunun "sopalı" olduğunu not etmiştir. Ayrıca Paşa Buhara Emiri'ne yazdığı mektuplarda İbrahim Bek'in kendisine yardım etmediğini, hatta arkadan vurduğunu defalarca belirtmiştir.⁶³ Afganistan'ın Enver Paşa'ya aktif destek verdiği ve 'tecavüzkâr niyetler' taşıdığı iddia edilse de bu tarihlerde (Temmuz 1922) Afganistan Sovyet baskısı ve Enver Paşa'nın başarısızlığı nedeniyle desteğini çekmiştir. Paşa 21 Temmuz 1922 tarihli mektubunda "Afganistan'dan şimdilik ümit kalmadı... Afgan siyaseti değişti" diyerek bu desteğin kesildiğini belirtmiştir. *İzvestiya*, muhtemelen Afganistan üzerinde baskı kurmak veya geçmiş desteği gerekçe göstermek amacıyla bu propagandayı sürdürmektedir.⁶⁴ Enver Paşa'nın "Müslümanların kurtuluşu" şiarının halk nezdinde karşılık bulmadığı ve bunun bir sergüzeşt olarak görüldüğü de propagandadan ibarettir. Halk Enver Paşa'yı "Göyde Allah, yerde Enver Paşa" diyerek sahiplenmiştir. Şehadetinden sonra mezarı bir ziyaretgâha dönüşmüştür. Rus istihbarat raporlarında dahi Paşa'nın "siyasi yönünün askeri yönünden daha korkutucu" olduğu ortaya konulmaktadır. "Tecrit edilme" gerçeği değil Sovyetlerin arzusunu yansıtmaktadır.⁶⁵

Değinilmeyen önemli bir husus ise Nisan 1922'de Sovyetlerin Enver Paşa'ya Doğu Buhara'da özerklik teklif ederek barış yapmayı önermiş olmasıdır. Paşa teklifi "Ruslar Türkistan'dan tamamen çekilmedikçe barış olmaz" diyerek reddetmiştir. Bu ret Rusların topyekûn imha harekâtına başlamasının ana nedenidir.⁶⁶ Paşa'nın yenilgisi iddia edildiği gibi "macera" olmasından kaynaklanmamıştır. İkmal ile ilgili sorunlar yenilginin başlıca sebeplerindedir. Paşa'nın elinde top ve makineli tüfek yok denecek kadar azdır. Karşı tarafta ise uçaklar ve ağır toplarla desteklenen düzenli bir ordu vardır. Paşa'nın "Ah bir tek topumuz olsa düşmanı parça parça edeceğimiz" şeklindeki yakarışı mağlubiyetin ikmal boyutunu izah etmektedir.⁶⁷

25 Temmuz tarihinde, Trabzon merkezli *Tezel* gazetesine atıfla gazetenin 15 Temmuz tarihli başyazısı değerlendirilmekte ve Enver Paşa'ya yönelik sert eleştiriler aktarılmaktadır. Yazıda Paşa'nın ihtiras ve kan dökme arzusuyla hareket eden bir maceraperest olarak tasvir edildiği, Osmanlı Devleti'nin Filistin'i kaybetmesinden sorumlu tutulduğu ve Türkistan'da çaresiz insanları siyasi hedefleri uğruna kullandığı yönündeki ithamların öne çıktığı belirtilmektedir. Sovyet basını bu eleştiriler üzerinden Paşa'nın faaliyetlerinin İslam dünyasında ayrışmalara yol açtığı ve İslam milletlerinin müşterek çıkarlarına zarar verdiği iddiasını vurgulamaktadır. Değerlendirmede, Paşa'nın iktidar ihtirasının vahim sonuçlar doğurduğu ve bu yüzden siyasi ve içtimai hayattan tecrit edilmesi gerektiği yönündeki çağrıların öne çıktığı ifade edilmektedir.⁶⁸

27 Temmuz 1922'de Talat ve Cemal Paşaların öldürülmeleri vesilesiyle Jön Türk hareketi ve Osmanlı Devleti'nin son dönem siyaseti geniş bir çerçevede ele alınmaktadır. Cemal Paşa, Jön Türk Partisi'nin önde gelen isimlerinden biri ve Avrupa emperyalizmine karşı Türkiye'nin istiklalini korumaya çalışan bir sima olarak tasvir edilmektedir. Sovyet basını, 1909 Jön Türk İhtilali'ni halk temelli bir ayaklanmadan çok bürokratik ve askeri bir hareket saymakta, temel amacının Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumak olduğunu, ancak hâkim sınıfların imtiyazlarından vazgeçmemesi yüzünden dönüşümün sınırlı kaldığını ileri sürmektedir. Balkan Harpleri bağlamında savaş, Sırlar ve Bulgarlar açısından meşru bir mücadele olarak sunulurken Osmanlı Devleti'nin yayılcı siyaseti nedeniyle giderek zayıfladığı savunulmaktadır. Bu genel tarihsel çerçevede içinde Enver Paşa'ya da değinilmekte, Jön Türk liderliğinin devletin bekası adına aldığı sert kararların İstanbul'daki yönetici kadrolarca bu gerekçeyle meşru görüldüğü belirtilmektedir. Ancak Paşa, harp sonrasında ihtirasları doğrultusunda Türkistan'da

62 "Enver'in Macerasının Sonunun Başlangıcı", *İzvestiya*, 18 Temmuz 1922, s. 2.

63 Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya*, 641; Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam*, 202.

64 Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya*, 646.

65 *Kösoğlu, Şehit Enver Paşa*, 2008, 347-348; Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam*, 178.

66 Hayit, *Basmacılar. Türkistan Millî Mücadele Tarihi*, 204.

67 Şakir, *Talat, Enver, Cemal Paşalar*, 568.

68 "Türkiye: Türk Basını Enver Hakkında", *İzvestiya*, 25 Temmuz 1922, s. 2.

Basmacıları destekleyen ve bu tutumuyla Sovyet Rusya'ya karşı konumlanan bir unsur olarak sunulmaktadır. Cemal Paşa ise bu siyaseti açıkça eleştiren daha soğukkanlı ve temkinli bir lider profiliyle ayrıştırılmaktadır.⁶⁹

Enver Paşa 4 Ağustos 1922'de şehit düşmüş olmasına rağmen Sovyet basını haberi yaklaşık iki ay sonra net bir dille vermiştir. Alman gazetelerinde de Paşa'nın ölümüyle ilgili "Sovyetler tarafından tutuklandığı", "Moskova ile iş birliği yaptığı" veya "Kemalist hükümete teslim edildiği" gibi çelişkili haberlerin çıktığı görülmektedir.⁷⁰

Paşa'nın ölümünden sonra 13 Ağustos tarihinde, Kızıl Ordu'nun Enver Paşa'ya bağlı gruplarla girdiği şiddetli muharebeler sonrası Doğu Buhara'da askeri üstünlüğü ele geçirdiği bildirilmektedir. Habere göre Kızıl Ordu, Kurgan-Tübe'nin doğusu ve kuzeydoğusundaki köyleri denetim altına aldıktan sonra ciddi bir mukavemetle karşılaşmadan Kulab'a girmiş, Celcuvan'ı ele geçirmiş ve Kafernihan'ın kuzeydoğusundaki bazı yerleşimleri kontrol altına almıştır. Aynı haberde Paşa'nın kuvvetlerinin ağır kayıplarla düzensiz biçimde doğuya çekildiği ve Basmacı gruplarının köylerde tutunma imkânlarının giderek azaldığı vurgulanmaktadır.⁷¹

30 Eylül 1922'de, Doğu Buhara köylülerinin yeni Sovyet idaresinden duydukları memnuniyetsizlik ele alınmakta ve bu hoşnutsuzluğun eski emir beyleri ile "mürteci" ulema tarafından istismar edilerek emirlik yanlısı karşı-devrimci faaliyetlerin canlandırılmaya çalışıldığı belirtilmektedir. Basmacıların temel motivasyonunun siyasi bir hedeften çok yağmacılık olduğu, aralarında fiili bir birlik bulunmadığı ve her liderin kendi menfaati doğrultusunda hareket ettiği vurgulanmaktadır. Bu dağınık yapı, Basmacılığı etkili bir kuvvet haline getirebilecek ortak bir liderliğin yokluğunu göstermektedir. Enver Paşa ise bu durumu fırsat bilerek Basmacı gruplarını kendi etrafında birleştirmeye çalışmıştır.⁷²

7 Ekim 1922'de M.P. Pavloviç'in "Devrimci Türkiye" adlı kitabının tanıtımına yer verilmiştir. Eser Osmanlı İmparatorluğu'nun terakki ve inhitat devreleri, Enver Paşa ve Ahmed Rıza'nın Türkiye'si, Mustafa Kemal Paşa'nın Türkiye'si ve Türkiye'deki komünist hareket gibi mevzuları ele almaktadır. Kitabın dönemin siyasi vaziyetine muvafık ve dikkat celbeden bir çalışma olduğu vurgulanmıştır.⁷³

11 Ekim 1922'de Paşa'nın ölümüyle alakalı rivayetlere nihayet verileceği ifade edilerek tafsilat açıklanmıştır:

Son günlerde Enver Paşa'nın daha önceki bildirilere rağmen⁷⁴ hayatta olduğu ve Hindistan'a doğru hareket ettiği şeklinde birtakım söylentiler yayılmaya başlamıştır.⁷⁵ Enver Paşa'nın ölümüne dair şartları ve bu hadisenin hakikatini bir kez daha beyan ederek şüpheleri bertaraf etmek vazifemdir. 4 Ağustos tarihinde Belcivan şehrinde 12 verst⁷⁶ mesafede, Kızıl Ordu'nun üstün kuvvetleri tarafından Enver Paşa ve yardımcısı, meşhur Basmacı liderlerinden Davlet-Min Bey'in bulunduğu küçük bir Basmacı birliği kuşatma altına alınmıştır. Şiddetli bir çarpışmadan sonra birlik tamamen dağıtılmış ve imha edilmiştir. Ölümler arasında İngiliz tarzında bir takım elbise, çizmeler ve Türk başlığı giymiş bir ceset tespit edilmiştir. Cesette beş kurşun yarası bulunmuş ve cebinden Enver Paşa'ya ait iki şahsi mektup, bir şifre defteri, bazı resmi evrak ve şahsi eşyalar ele geçirilmiştir. Aynı zamanda Davlet-Min Bey yaralı olan Enver Paşa'yı ateş hattından çıkararak kurtarmaya teşebbüs ettiği esnada ağır şekilde yaralanmış lakin sorguya alınamadan, bilinci yerine gelmeden ölmüştür. Halen Doğu Buhara'da Basmacılık büyük ölçüde dağılmış ve teşkilatları akim kalmıştır. Dağınık küçük çeteler müstakil bir şekilde hareket etmekte ve ekseriyetle yağmacılık faaliyetlerine tevessül etmektedirler. Artık hiçbir merkezi otorite veya müşterek bir liderlik hissedilmemektedir. Enver Paşa'nın diğer yardımcısı Danyar Basmacıları yeniden bir araya getirmeye gayret göstermekteyse de ne Enver Paşa'nın nüfuzuna ne de onun cazibesine sahiptir. Mevcut vaziyet, Doğu Buhara'daki Basmacı hareketinin çözülme safhasına girdiğini ve artık mühim bir tehdit teşkil etmediğini göstermektedir. Kızıl Ordu'nun başarıyla icra ettiği harekâtlar ve bölge halkının desteği, bu hareketin yeniden canlanma ihtimalini tamamıyla ortadan kaldırmıştır.⁷⁷

69 "Cemal Paşa'nın Öldürülmesi", *İzvestiya*, 27 Temmuz 1922, s. 1.

70 Alkan, "Alman Kaynaklarına Göre Enver Paşa", 159-160.

71 "Buhara: Enver'in çetelerinin bozguna uğratılması", *İzvestiya*, 13 Ağustos 1922, s. 1.

72 "Basmacı Duygularının Durumu", *Pravda*, 30 Eylül 1922, s. 4.

73 "Devrimci Türkiye", *İzvestiya*, 7 Ekim 1922, s. 9.

74 Detaylı inceleme yapılmış ancak *İzvestiya* ve *Pravda*'da Paşa'nın ölümüne dair bundan önce bir habere rastlanmamıştır. Nitekim önceki haberler Paşa'dan hayattaymış gibi bahsetmektedir.

75 Bu haberde her ne kadar Enver Paşa'nın irtihalinin daha önce bildirildiği beyan edilse de 13 Ağustos 1922 tarihinde *Pravda*'da yayımlanan habere Paşa'nın birliklerinin ağır zayıf verdiği yazılmış ancak vefatına dair müşahhas bir bilgi verilmemiştir. 4 Ağustos 1922- 11 Ekim 1922 tarihleri arasında yayımlanan haberlerde de Enver Paşa'nın irtihaline dair bir haber tespit edilememiştir.

76 Eski bir Rus uzunluk ölçü birimi yaklaşık 1066 metreye tekabül eder.

77 "Enver Paşa Öldürüldü", *Pravda*, 11 Ekim 1922, s. 1

Enver Paşa'nın şehadet haberi Türkistan'a ulaştığında, haberin doğruluğu konusunda şüpheler ortaya çıkmıştır. Haberin Ruslar tarafından propaganda amaçlı çıkarıldığı düşünülmüştür.⁷⁸ Paşa'nın üzerindeki elbiseler, çizmeler, mührü ve Kuran-ı Kerim'i Moskova'daki Askeri Müze'ye götürülmüş ve orada sergilenmiştir.⁷⁹

Pravda'nın açıklamasından bir gün sonra *İzvestiya* da Enver Paşa'nın Sovyet Federasyonu'na karşı başlattığı hareketi ele almaktadır. Paşa'nın mollaların propagandasından ve Avrupa'daki dolaylı desteklerden yararlanmaya çalıştığı belirtilmektedir. Girişimin başlangıçta büyük beklentilerle yürütüldüğü, ancak kısa sürede fiili şartlarla yüzleşip etkisini yitirdiği ifade edilmektedir. Sovyet basınına göre Enver Paşa'nın liderliği, başlangıçtaki idealist iddialardan uzaklaşarak giderek yağmacılığa ve Sovyet idaresine karşı silahlı mücadeleye yönelmiştir. Aynı bağlamda dini inançların, gençler arasında yayılan yeni fikirler karşısında zayıfladığı vurgulanmaktadır.⁸⁰

18 Kasım 1922'de Osmanlı saltanatının ilgası ele alınmaktadır. 1908 Jön Türk İhtilali'yle II. Abdülhamid'in tahttan indirildiği, yerine geçen V. Mehmet Reşad'ın Jön Türklerin siyasi nüfuzu altında kaldığı belirtilmektedir. Reşad'ın ölümünden sonra tahta çıkan VI. Mehmed Vahideddin'in ise Jön Türk etkisini sınırlamaya çalışan bir siyaset izlediği ifade edilmektedir. Bu bağlamda Enver Paşa'ya da değinilmekte, onun kumandasındaki orduların yenilgisi ve Mondros Mütarekesi'nin ardından Jön Türk kadrolarının itibar kaybederek siyasetten çekilmek zorunda kaldıkları vurgulanmaktadır. Bundan yararlanan Vahdeddin, İngiliz ve Fransız yanlısı irticai unsurları iktidara taşımış, İtilaf Devletleri'nin işgal kuvvetlerinin desteğiyle Jön Türk hareketine karşı harekete geçmiştir. Haberin devamında Damat Ferit Paşa hükümetinin Jön Türk liderlerini tevkif ettiği ve bazılarını İngilizlere teslim ettiği belirtilmektedir. İstiklal Mücadelesi'nin Vahdeddin tarafından isyan sayıldığı ve İngiliz destekli kuvvetlerle bastırılmaya çalışıldığı aktarılmaktadır. Ardından Anadolu'daki milliyetçi hareketin monarşistler ve cumhuriyetçiler diye iki ana gruba ayrıldığı, monarşistlerin anayasal sultanlığı savunduğu, cumhuriyetçilerin ise bütün yetkilerin Meclis'e devrini istediği ifade edilmektedir. Mustafa Kemal Paşa riyasetindeki cumhuriyetçiler mücadelede üstün gelmiş ve sonunda sultanlık ilga edilmiştir. Saltanatın kaldırılması, Türk ihtilal hareketinin büyük bir zaferi ve şarkta mühim bir siyasi dönüm noktası sayılmaktadır.⁸¹

31 Ocak 1923'te Yunan ordusunun Anadolu'ya doğru ilerleyişi ve köylülerin direnişi edebi bir üslupla tasvir edilmiştir. Köylülerin iptidai hayat şartlarına, ulaşım zorluklarına ve saltanat karşısındaki tutumlarına temas edilmiştir: *"...Dikkat çekicidir ki, cevaplarda siyasi liderlerin isimleri neredeyse hiç zikredilmedi. Köylü kitleleri, siyasi mücadeleye henüz o kadar dahil olmamışlardı ki siyasi ihtilafları tam anlamıyla idrak edebilsinler. Şu an için yalnızca kendilerini Yunan işgalinden kurtaran askeri kumandanları görüyorlardı. Enver hakkında ise nadiren ve temkinli sualler soruluyordu. Enver nerede? Kafkasya'da olduğu doğru mu?"*⁸²

5 Haziran 1923'te Enver Paşa'nın ölümü ele alınmış, bunun Müslüman dünyasının Sovyet Rusya'ya dair yanlış algılarını dağıttığı ileri sürülmüştür:

Müslüman dünyasının Sovyet Rusya'ya dair beslediği yanlısamalar Buhara Emirinin sürgünü ve Enver Paşa'nın öldürülmesiyle tamamen dağıldı. Bu arada Sovyet basını, Enver Paşa'nın öldürülmesiyle ilgili koşulları zamanında açıklamıştı. Enver Paşa, Aralık 1920'de Buhara'da Buhara Sovyet Hükümeti'nin misafiri iken gizlice şehirden firar etti ve Buhara halkına karşı harp eden Basmacıların tarafına geçti. Daha sonra hareketin riyasetini üstlendi. 4 Ağustos 1922'de⁸³ Baysun civarında Buhara düzenli birlikleriyle girdiği bir çatışmada öldürüldü.⁸⁴

Dört gün sonraki haberde, Paşa'nın Buhara'daki ordusunun Britanya askerî üniformalarıyla donatıldığı iddiasına da yer verilmiştir.⁸⁵

İzvestiya'nın 28 Haziran 1923 tarihli nüshasında, Basmacılara karşı mücadelenin büyük ölçüde sonuçlandığı, ancak Buhara'daki durumun diğer bölgelere göre daha karmaşık olduğu belirtilmektedir. Enver Paşa'nın vefatından sonra Basmacıların liderliğini devralan Sami Bey'in farklı bir strateji izlediğine dikkat çekilmektedir. Buna göre

78 Çolak, *Enver Paşa*, 122.

79 Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya*, 688; Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, 380.

80 "Ortadoğu'da Pan-İslamizm", *İzvestiya*, 12 Ekim 1922, s. 2.

81 "Türkiye'de Saltanatın Yıkılışı", *İzvestiya*, 18 Kasım, 1922, s. 3.

82 "Anadolu Boyunca (Seyahat Notları)", *İzvestiya*, 31 Ocak 1923, s. 2.

83 Ölüm yılı haberin orijinal metninde 1922 yerine 1921 olarak yanlış yazılmıştır.

84 "Beyaz Muhafızların Yalanları", *İzvestiya*, 5 Haziran 1923, s. 2.

85 "Yurtdışından: İngiliz-Rus İlişkilerindeki Gerginlik", *İzvestiya*, 9 Haziran 1923, s. 2.

Selim Paşa, doğrudan askeri çatışmadan kaçınıp daha yavaş fakat sağlam bir teşkilatlanma sürecine yönelmiş ve Enver Paşa'dan kalan dağınık Basmacı birliklerini kendi nüfuzu altında toplamaya çalışmıştır. Sovyet basını, bu yaklaşımın Buhara'daki askerî harekâtları zorlaştırdığını ve bölgedeki Sovyet hâkimiyetinin, doğrudan askeri müdahaleden çok Selim Paşa'nın örgütlenme faaliyetlerinin engellenmesiyle tahkim edilmeye çalışıldığını vurgulamaktadır.⁸⁶

1924-1929: Ölümünden Sonraki Temsili

1924 yılına gelindiğinde Enver Paşa, Sovyet basını için artık bertaraf edilmesi gereken askeri bir hedef olmaktan çıkmıştır. Bölgedeki sosyalist dönüşümün ve modernleşme hamlelerinin haklılığını kanıtlamak amacıyla “feodal ve emperyalist geçmişin” bir simgesi olarak tarihi anlatıya dahil edilmiştir.

7 Mayıs 1924'de, Çiçerin'in beyanatları çerçevesinde Bakü Devrimi'nin ve Sovyet Azerbaycan'ın teşekkülünün Asya üzerindeki etkileri ele alınmaktadır. Bakü Devrimi'nin yalnızca mahalli bir gelişme değil, Sovyet devrimini Asya milletlerinin istiklal mücadeleleriyle irtibatlandıran tarihî bir dönüm noktası olduğu vurgulanmaktadır. 1918'de Kafkasya'daki mücadelenin Alman, Osmanlı, İngiliz ve Fransız güçleri arasında çok yönlü bir emperyalist rekabet alanı oluşturduğu belirtilmektedir. Çiçerin, Alman emperyalizmi ile Osmanlı Devleti'nin Kafkasya ve Asya hedefleri arasında yakın ilişki bulunduğunu söylemektedir. Paşa'nın Turancı siyaseti de Osmanlı'nın Birinci Cihan Harbi yıllarındaki emperyalist stratejisinin ayrılmaz bir unsuru sayılmaktadır. Alman Hükümeti'nin, Asya'da İngiltere nüfuzunu sınırlama hedefi doğrultusunda Osmanlı ilerleyişini dolaylı biçimde desteklediği, Bakü meselesinin ise Almanya ile Sovyetler arasında yürütülen daha geniş diplomatik ve stratejik pazarlıkların parçası olduğu ifade edilmektedir. Paşa'nın Turancılık siyaseti, çözüme ulaşmayan ve dönemin büyük güçlerince kendi menfaatleri doğrultusunda istismar edilen bir girişim olarak tasvir edilmekte, Bakü Devrimi ise Asya üzerindeki emperyalist rekabetin seyriyi değiştiren belirleyici bir hadise olarak konumlandırılmaktadır.⁸⁷

Almanya, savaşın ilk yıllarında (1914-1917) Osmanlı'ya İngilizlere karşı desteklemiştir. Ancak 1918 Kafkasya ve Bakü harekâtı özelinde durum tam tersidir. Almanlar, Bakü petrolünü tek başına kontrol etmek veya Ruslarla anlaşarak almak istediği için Osmanlı ordusunun (Enver Paşa'nın) Bakü'ye ilerlemesini desteklememiş aksine durdurmaya çalışmıştır. General Ludendorff, Enver Paşa'yı Bakü harekâtını durdurması için sert bir dille uyarılmış hatta Osmanlı ordusundaki Alman subaylarını geri çekmekle tehdit etmiştir. Enver Paşa baskılar karşısında önceden de zikredildiği gibi istifa resti çekmiştir. Dolayısıyla destek iddiası 1918 Kafkasya harekâtı özelinde doğru değildir. O dönemde müttefikler arasında ciddi bir çatışma söz konusudur.⁸⁸

23 Haziran 1925'te, İngiliz istihbaratının İran'daki Cemşit isyanını kışkırtarak hem İran devletini zayıflatmayı hem de gelişmeleri SSCB'ye yüklemeyi amaçladığı ileri sürülmektedir. İsyanın İngiliz diplomatlarınca tertiplendiği, isyancı grupların İngiliz menşeli silahlarla donatıldığı ve İngiliz ajanlarının mahalli aşiret reisleriyle temas halinde bulunduğu vurgulanmaktadır. Sovyet basınına göre bu faaliyetler, İran'daki iç karışıklıkları derinleştirmekle kalmayıp SSCB sınırları bakımından da ciddi bir güvenlik tehdidi oluşturmaktadır. Bölgede hâlâ faal olan eski Enver Paşa yanlıları ile Beyaz Muhafızların da İngiliz desteğiyle Sovyet karşıtı propaganda yürüttükleri belirtilmektedir. Paşa'nın Türkistan'daki faaliyetlerinden geriye kalan bu çevrelerin, İngiliz istihbaratıyla iş birliği içinde karşı-devrimci faaliyetlere zemin hazırladığı ifade edilmektedir. İran makamlarının isyanı büyük ölçüde bastırdığı ve kırsaldaki hareketliliğin azaldığı aktarılmakla birlikte Sovyet basını, İngiliz casus ağları, Beyaz Muhafızlar ve eski “Envercilerin” bölgedeki varlığını SSCB açısından önemli bir emniyet meselesi saymaktadır. Bu yüzden İran hükümetinden Horasan'ın bu unsurlardan temizlenmesi ve İngiliz ajanlarıyla irtibatlı yerel güçlere karşı etkili tedbirler alınması talep edilmektedir.⁸⁹

İzvestiya'nın 1 Eylül 1927 tarihli sayısında Enver Paşa'nın “kadim yoldaşı” olarak nitelendirilen Çerkes Hacı Sami'nin liderliğindeki bir grubun Türk askeri kuvvetleri tarafından imha edildiği bildirilmektedir. Habere göre Hacı Sami 1922'de Buhara'da Paşa'nın öncülüğünde gelişen Basmacı ayaklanmasına katılmış ve Cumhuriyet'in ilanından sonra Türkiye'den temelli sınır dışı edilerek Yunanistan, Girit ve Mısır'da bulunmuştur. Sovyet basını

86 “Başkomutan Yoldaş Kamenev'in Türkistan Ziyareti”, *İzvestiya*, 28 Haziran 1923, s. 3.

87 “Sovyetleşmenin Tarihî Ehemmiyeti: Yoldaş Çiçerin'in Hitâbı”, *İzvestiya*, 7 Mayıs 1924, s. 5.

88 Çolak, *Enver Paşa*, 87-111.

89 “İngiltere ve Horasan”, *İzvestiya*, 23 Haziran 1925, s. 2.

grubun Türkiye'ye sızarak Kuşadası'nda bazı Türk siyasi şahsiyetlerine yönelik suikast planladığını ve faaliyetlerin Türk güvenlik güçlerinin müdahalesiyle akamete uğratıldığını aktarmaktadır.⁹⁰

Kuşçubaşı Eşref'in kardeşi olan Hacı Sami, Enver Paşa'yı Türkistan'a sürükleyen başlıca isimdir. Hacı Sami 1921'de Enver Paşa ile birlikte Batum'dan Buhara'ya geçmiş ve Paşa'nın yanından ayrılmamıştır.⁹¹ Hacı Sami'nin sadece bir katılımcı olduğu ima edilse de o, Enver Paşa'nın "kaderini belirleyen" kişi şeklinde anılmaktadır. Hacı Sami, Enver Paşa'yı "Türkistan'da tahtlar, taçlar ve saltanatlar" hayaliyle kandırarak Türkistan'a sürükleyen, Paşa'nın amcası Halil Paşa'nın "maceraperest" diyerek uyardığı kişidir. Enver Paşa son mektuplarında Hacı Sami tarafından yanıltıldığını itiraf etmiştir.⁹² Hacı Sami'nin liderliği devralış süreciyle ilgili önemli bir ayrıntı ise Enver Paşa'nın şehadetinden sonra 25 Eylül 1922'de Belcivan tepesinde Paşa'nın mezarı başında yaptığı askeri intikama çağırın duygulu konuşmasıdır. Bu konuşma onun liderlik iddiasını pekiştirmiştir.⁹³

Türkiye'ye sızarak Kuşadası'nda Türk siyasi şahsiyetlerine (özellikle Mustafa Kemal Paşa'ya) suikast planladığı ve öldürüldüğü bilgisi tarihi gerçeklerle örtüşmektedir. Hacı Sami 1927'de Sisam (Samos) Adası üzerinden Kuşadası'na geçmiştir. Amacı Mustafa Kemal Paşa'ya suikast düzenlemektir. Ancak Madran Yaylası'nda jandarma ve köylülerle girdiği çatışmada öldürülmüştür.⁹⁴ Haberde, Hacı Sami'nin "Cumhuriyet'in ilanından sonra Türkiye'den kalıcı olarak sınır dışı edildiği" ifade edilmektedir. Bu ifade, hukuki ve fiili durumu tam yansıtmamaktadır. Hacı Sami Cumhuriyet ilan edildiğinde zaten yurt dışında bulunmaktadır (Türkistan ve Afganistan bölgesindeydi). Milli Mücadele'ye katılmak için ülkeye dönmek istediğinde Ankara Hükümeti tarafından "150'likler" listesine alınarak ülkeye girişi yasaklanmıştır. Yani içeriden dışarıya atılmamış, dışarıdayken içeri alınmamıştır.⁹⁵

12 Aralık 1928'de, Ekim Devrimi öncesi Türkistan'ın emperyalist güçler ile hanlar, emirler ve feodal düzenin tahakkümü altında bulunduğu ileri sürülmektedir. Ahunbabayev'in değerlendirmeleri aktarılırken Sovyet idaresinin bölgeyi bu baskı düzeninden kurtardığı vurgulanmaktadır. Türkistan halkının, Dutov, Semenov, Enver Paşa ve İngiliz hükümetince desteklediği iddia edilen Basmacı gruplara karşı şiddetli bir mücadele yürütmek zorunda kaldığı belirtilmektedir. İngiliz hükümetinin Türkistan'ı müstemleke haline getirip Sovyetler Birliği'ne karşı askeri üs olarak kullanmayı amaçladığı, bunu ayaklanmalar ve darbeler yoluyla gerçekleştirmeye çalıştığı ileri sürülmektedir. Buna karşılık Kızıl Ordu'nun işçi ve köylü kitlelerle birlikte hareket ederek Basmacıları tasfiye ettiği ve bu girişimleri boşa çıkardığı ifade edilmektedir. Ancak bundan sonra Türkistan'daki emekçi kesimlerin kültürel ve iktisadi inşa süreçlerine başlayabildiği değerlendirilmektedir.⁹⁶

Haberde, Sovyetlerin bölgeyi kurtardığı iddia edilmektedir. Oysa 1917-1922 arasında uygulanan "Savaş Komünizmi" ve pamuk tekeli ısrarı bölgede büyük bir açlığa yol açmıştır. Halk, bu yüzden isyan etmiştir. Basmacıları besleyen ana damar İngiliz kışkırtması değil iktisadi çöküntü ve Sovyetlerin özellikle dini değerlere yönelik baskılarıdır.⁹⁷

Ekim Devrimi'nin yıl dönümünde yayımlanan haberde, Tacikistan'ın Sovyet idaresi altında feodal ve "mürteci" içtimai yapıdan çıkarılıp sosyalist bir düzene dönüştürüldüğü belirtilmektedir. Basmacı hareketinin beş yıl boyunca bölgede yarattığı tahribat vurgulanmakta, bu süreçte yüzlerce köyün harap olduğu, geniş tarım arazilerinin üretim dışı kaldığı ve binlerce köylünün yerinden edildiği ifade edilmektedir. Enver Paşa'ya da değinilerek, Ağustos 1922'de Kızıl Ordu birlikleriyle girdiği bir çatışmada öldüğü ve mezarının Basmacı faaliyetleriyle harap olmuş bu bölgede bulunduğu aktarılmaktadır. Ayrıca mezarının hemen yanında Kızıl Ordu askerlerine ait bir toplu mezarın yer aldığı belirtilmekte, bu iki mezarın dönemin karşıt cephelerinde verilen mücadelenin sembolik göstergeleri olarak sunulduğuna dikkat çekilmektedir. Böylece bölgenin geçmişte yaşadığı yıkımla Sovyet idaresi altında kurulmak istenen yeni düzen arasındaki karşıtlık görünür kılınmaktadır.⁹⁸

90 "Türkiye'de Zuhur Eden Bir Karşı-Devrimci Çete", *İzvestiya*, 1 Eylül 1927, s. 2.

91 Bardakçı, *Enver*, 252-253.

92 Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam*, 155; Şakir, *Talat, Enver, Cemal Paşalar*, 192.

93 Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, 384.

94 Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, 396; Bardakçı, *Enver*, 254.

95 Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, 395; Bardakçı, *Enver*, 310.

96 "Yoldaş Ahunbabayeva'nın Konuşması", *İzvestiya*, 12 Aralık 1928, s. 1.

97 Tansu Barış Mahmutoğlu, "Enver Paşa'nın Türkistan'daki Faaliyetlerinin ABD Basınına Yansıması (1921-1922)", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 20, S. 40 (2024), 489.

98 "Yedinci Başkent", *İzvestiya*, 7 Kasım 1929, s. 4.

Bir ay sonra 6 Aralık tarihli yayında, Tacikistan'ın Sovyetler Birliği'ne katılma süreci iç savaş bağlamında ele alınmaktadır. Enver Paşa, Tacikistan iç savaşında Basmacı liderlerinden biri olarak tanımlanmaktadır. Kızıl Ordu birlikleri ve köylülerden kurulan gönüllü müfrezeler karşısında askeri yenilgiye uğradığı belirtilmektedir. Sovyet basınına göre Paşa'nın bu mücadeledeki faaliyetleri 4 Ağustos 1922'de Kızıl Ordu tarafından bastırılmış, Türkistan'daki siyasi ve askeri girişimleri de bu tarihte sona ermiştir. Ayrıca karşı-devrimci mücadelenin Tacikistan'da derin yıkıma yol açtığı, şehir ve köylerin büyük ölçüde zarar gördüğü, tarımsal üretimin aksadığı ve sınırlı sayıdaki sanayi tesisinin harap olduğu ifade edilmektedir. Çok sayıda Tacikistanlının işçi sınıfı hâkimiyeti için yürütülen mücadelede hayatını kaybettiği vurgulanmaktadır.⁹⁹

1930-1939: Stalinist Hafızada Enver Paşa

Sovyetler Birliği'nin Büyük Terör tasfiyelerine sahne olduğu 1930'lu yıllarda Enver Paşa'nın ismi tarihi bağlamından koparılarak, rejim içi hesaplaşmalarda ve kurgusal mahkemelerde muhalifleri suçlamak için kullanılan hukuki ve siyasi bir gerekçeye dönüştürülmüştür.

İzvestiya'nın 15 Mart 1930 tarihli sayısında Tacikistan'ın Basmacılara karşı yürüttüğü mücadelenin seyri ele alınmaktadır. Enver Paşa ve Selim Paşa'nın teşvik ettiği karşı-devrimci faaliyetlerin tamamen bastırılmasının yaklaşık iki yıl sürdüğü belirtilmekte, bu süreçte Tacikistan'ın Afganistan ve Çin'in Sincan bölgesiyle komşu stratejik konumu nedeniyle İngiliz emperyalizmince desteklenen unsurların faaliyet sahasına dönüştüğü ileri sürülmektedir. Sovyet basınına göre Basmacı hareketi, Afganistan'daki Buhara Emiri ve onunla bağlantılı çevrelerce desteklenmiş, ancak Tacikistan'daki emekçi kitlelerin direnci ve Sovyet güçlerinin müdahalesiyle sonunda tasfiye edilmiştir. Aralık 1926'da Tacikistan Sovyetleri'nin ilk kurucu kongresinin toplandığı ve Tacik emekçilerinin Komünist Parti rehberliğinde sosyalist inşa sürecine yöneldiği vurgulanmaktadır. Enver Paşa ve Selim Paşa, Tacikistan'daki karşı-devrimci mücadelenin bastırılmasıyla birlikte tarihsel olarak açılmış bir dönemin temsilcileri şeklinde konumlandırılmaktadır.¹⁰⁰

Selim Paşa'nın Enver Paşa'dan sonraki yönetimi baskı ve şiddet ile şekillenmiştir. Aşur Bey ve İşan Sultan gibi sevilen yerel komutanları idam ettirerek hareketi kendi içinden çökertmiştir. Hacı Sami'nin bu tutumu mücahitlerin Afganistan'a kaçmasına ve direnişin zayıflamasına neden olmuştur.¹⁰¹

24 Nisan 1932'de Basmacıların içtimai ve iktisadi kökenleri, İngiliz müdahalesi ve desteği ile Enver Paşa'nın üstlendiği rol birlikte ele alınmaktadır. Basmacıların şehir ve köylere yönelik saldırılarının Sovyet idaresi açısından yarattığı güvenlik sorunları vurgulanmaktadır. Bu hareketin, dış müdahalelerle beslenen karşı-devrimci bir mahiyet arz ettiği ileri sürülmektedir. Konoşa ve Hocayevski kazalarında yürütülen askerî harekâtlar neticesinde Basmacı gruplar imha edilmiş, Beyaz Muhafız unsurları Batı Çin sınırlarına doğru çekilmek zorunda bırakılmıştır. Bu süreçte Paşa'ya bağlı grupların da tasfiye edildiği belirtilmektedir. Doğu Buhara, Zeravşan Vadisi ve diğer bölgelerde icra edilen operasyonlarla Türkistan'ın tamamının Basmacı faaliyetlerinden arındırıldığı ifade edilmektedir. Askeri ve siyasi tasfiyenin ardından Türkistan'da sosyalist inşanın yeni bir safhasına geçildiği yönündeki Sovyet değerlendirmesi öne çıkarılmaktadır.¹⁰² Haber aynı tarihli *İzvestiya*'da "İç Savaş Tarihi Yayın Planı- Bölüm 10: Türkistan'daki Eşkıyalık ve Ortadan Kaldırılması" başlığıyla, küçük değişikliklerle yer almıştır.¹⁰³

21 Nisan 1935'te Türkistan'da, bilhassa Tacikistan'daki içtimai ve siyasi dönüşümler, halkın Sovyet idaresine karşı tavrı ve Kızıl Ordu ile halk arasındaki münasebetler ele alınmaktadır. Devrim öncesi Tacik ve Özbek halklarının Rus İmparatorluğu'nun idaresi altında maruz kaldıkları baskı ve ayrımcılığa dikkat çekilmekte, devrim sonrasında ise Sovyet rejiminin beraberinde getirdiği değişimlerin tesirleri ve halkın bu yeni düzene olan intibak süreci tahlil edilmektedir. Enver Paşa şu şekilde anılmaktadır: "*Sadece burada alay eğitim sahasında değil aynı zamanda sıcak muharebelerde sadık görünümlü hainler ve eşkıya başları Enver Paşa, Feyzullah Maksım ve İbrahim Bek ile cereyan eden şiddetli çarpışmalarda Tacikler Sovyet idaresi ve emekçi halkın*

99 "SSCB'ye Yeni Bir Soyuz Cumhuriyeti Olarak Tacikistan'ın Katılması", *İzvestiya*, 6 Aralık 1929, s. 3.

100 "Yedinci Soyuz", *İzvestiya*, 15 Mart 1930, s. 3.

101 Bardakçı, *Enver*, 453.

102 "Türkistan'da Eşkıyalık ve Tasfiyesi", *Pravda*, 24 Nisan 1932, s. 2.

103 "İç Savaş Tarihi Yayın Planı- Bölüm 10: Türkistan'daki Eşkıyalık ve Ortadan Kaldırılması", *İzvestiya*, 24 Nisan 1932, s. 3.

hâkimiyeti uğruna harp ederken akıllara durgunluk verecek derecede cesaret ve hudutsuz kahramanlık misalleri sergileyerek kendilerini ispat etmişlerdir.”¹⁰⁴

8 Aralık 1935'te *İzvestiya*'da yayımlanan haberde Fergana Vadisi ve Namangan müzeleri tenkit edilmiştir. Bu müzelerin teşhirlerinde tarihi hakikatten uzak, tahrif edilmiş ve istihzalı bir yaklaşımın hâkim olduğu belirtilmiştir. Basmacılar ve Enver Paşa'ya dair bölümlerde ise tahrifatın ve yanlış temsilin yoğun olduğu, Paşa'nın portresinin sergilendiği ancak onun rolünün yanlış bir şekilde aktarıldığı vurgulanmıştır:

... Ancak bu da nihayet değildir. Basmacılık kısmı, Buhara Emiri'nin muazzam bir portresiyle başlar. Çevresinde Basmacı liderlerin fotoğrafları yer alır: tebessüm eden yüzler ve sıcak bakışlar. Kahramanca mücadelelerin izleri ve Basmacıların sebep olduğu tahribat tamamen yok sayılmıştır. Bölümü taçlandıran unsur ise Enver Paşa'nın portresidir. Müze memuru Enver Paşa'nın niçin burada teşhir edildiğini izah etmeye çalışırken onu Kemal Paşa ile karıştırdığını ifade etmektedir...¹⁰⁵

28 Ekim 1936 tarihli *İzvestiya*'da Sergo Orconikidze'nin Türkistan'daki faaliyetleri övgüyle ele alınmaktadır. 1922'de Parti Merkez Komitesi tarafından Türkistan'a gönderilen Orconikidze'nin, Basmacı hareketinin en yoğun olduğu dönemde bölgede görev yaptığı belirtilmektedir. Bu hareket, Türkistan'a özgü bir karşı-devrimci oluşum olarak nitelenmekte ve Türkiye'den sürülmüş bir maceraperest diye tanımlanan Enver Paşa tarafından yönlendirilmektedir. Orconikidze'nin sahadaki güç dengelerini tespit etme, dost ve düşman unsurları ayırt etme ve etkili bir mücadele stratejisi geliştirme konusunda belirleyici rol oynadığı ifade edilmektedir. Parti Merkez Komitesi'nin onu bu görev için bilinçli bir tercihle görevlendirdiği vurgulanmaktadır.¹⁰⁶

Sovyetlerin o dönemde “dost” olarak kullandığı Müslüman-Türk liderlerin büyük bir kısmı Stalin yönetimi tarafından “milliyetçilik” suçlamasıyla tasfiye edilmiş ve kurşuna dizilmişlerdir. Dolayısıyla 1922'deki “dostluk” taktiksel ve geçici bir kullanımdan ibarettir.¹⁰⁷ Enver Paşa ile Orconikidze birbirlerini daha önceden tanımaktadır. Enver Paşa Türkistan'a geçmeden önce Batum'da bulunduğu sırada Tiflis'e giderek Orconikidze ile şahsen görüşmüştür. Bu tanışıklık Orconikidze'nin Enver Paşa'nın kapasitesini ve tehlike potansiyelini daha net analiz etmesini sağlamış olabilir.¹⁰⁸ Ayrıca Sovyet ordusunun başarısı tamamen Orconikidze'nin stratejisine mal edilmemelidir. Harekât Başkomutan Kamenev tarafından yönetilmiş ve Kızıl Ordu'nun düzenli birliklerinin desteği kullanılmıştır. Orconikidze işin siyasi/istihbari koordinasyonunu yürütürken, Kamenev askeri “imhayı” gerçekleştirmiştir.¹⁰⁹

Bu haberden sadece birkaç gün sonra (1 Kasım) gazetede Tacik Kızıl Ordu tümeninin askeri başarıları ve savaş tecrübesi öne çıkarılmaktadır. Tümenin özellikle yüksek dağlık arazide yürüttüğü harekâtlarla temayüz ettiği ve uzun yıllara yayılan bir mücadele geleneğine sahip olduğu belirtilmektedir. Tümen birlikleri, Enver Paşa'nın yanı sıra Maksım'un Basmacı gruplarını ve İbrahim Bek'i etkisiz hale getirerek bölgedeki karşı-devrimci unsurların tasfiyesinde belirleyici rol oynamıştır. Tacikistan topraklarının büyük bölümünün söz konusu askeri mücadeleler neticesinde yeniden denetim altına alındığı vurgulanmaktadır. Tümenin savaşçıları ve kumandanlarının bu hizmetleri dolayısıyla yüzlerce madalya ile taltif edildiği ifade edilmektedir.¹¹⁰

2 Nisan 1937 tarihli analizde, Enver Paşa ise İslamcı ideallerle hareket eden son simalardan biri olarak anılmakta, bu ideallerle çıktığı yolun Türkistan'da Buhara çöllerinde silahlı bir grubun başında ölümüyle acıklı bir sona vardığı ifade edilmektedir. Örneklerden hareketle İslamcılığın artık siyasi ve askeri bir araç olmaktan çıktığı, Mussolini'nin de bu eskimiş söylemle neyi hedeflediğinin sorgulanması gerektiği sonucuna varılmaktadır.¹¹¹

8 Mart 1938'de *İzvestiya*'da yayımlanan haberde Büyük Terör döneminde Özbekistan'da Sovyet yönetimine karşı komplo kurmakla suçlanan Üçüncü Moskova Duruşması sanıkları Akmal İkramoviç İkramov ve Feyzullah Gubaidullayeviç Hocayev'in sorguları ele alınmıştır. Başsavcı Andrey Vişinski ile Feyzullah Hocayev arasında geçen konuşmada Hocayev'in Enver Paşa ile üç kez görüştüğünü kabul ettiği belirtilmiştir. Bu görüşmelerden

104 “Oğulların Misafiri Olarak”, *Pravda*, 21 Nisan 1935, s. 2.

105 “Şaşkınlık Evi”, *İzvestiya*, 8 Aralık 1935, s. 3.

106 “Partinin Ateşli Yurtseveri”, *İzvestiya*, 28 Ekim 1936, s. 2.

107 Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, 490.

108 Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya*, 641.

109 Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya*, 662-663.

110 “Tugay Kumandanının Notları”, *İzvestiya*, 1 Kasım 1936, s. 3.

111 “Müslüman Sarığı Altında”, *İzvestiya*, 2 Nisan 1937, s. 2.

ikisinin Buhara’da resmi, birinin ise evinde gayri resmi surette gerçekleştiği ifade edilmiştir. Son görüşmede Paşa’nın Sovyetler Birliği’ne karşı Buhara Hükümeti’nin alacağı tavır ve tatbik edilmesi planlanan taktiklerin müzakere edildiği aktarılmıştır.¹¹²

Haber görüşmeleri “Sovyet yönetimine karşı önceden planlanmış bir komplo” olarak sunmaktadır. Oysa 1921-1922 belgeleri, Hocayev’in o tarihte Sovyetlerle Enver Paşa arasında denge kurmaya çalıştığını, hatta Enver Paşa’nın aşırı milliyetçi ve aceleci tutumundan kaygı duyduğunu göstermektedir. Hocayev, Enver Paşa’ya “Ruslar giderse irtica (softalar) hortlar” diyerek çekincesini açıkça belirtmektedir. Dolayısıyla 1938’deki “ihamet” itirafı, Stalin’in eski kadroları tasfiye etmek için geçmiş temasları suç unsuruna dönüştürdüğü bir kurgudur. Nitekim Hocayev, bu ‘itirafların’ ardından 1938’de kurşuna dizilmiştir.¹¹³

Çalışmada incelenen son haber olan 10 Mart 1939 tarihli *Pravda*’da Stalin’e hitaben yazılmış ve Özbekistan SSC’nin önde gelen temsilcileri ile 100.000 işçi ve aydın tarafından imzalanmış bir şiir yer almıştır. Şiirde İngiliz kapitalistleri, Paşa, eski beyler, mollalar, Menşevikler ve milliyetçiler, mürteci şahsiyetler arasında zikredilmektedir. Bu şiir, Sovyet basınında Enver Paşa’nın anıldığı son haber olarak kayıtlara geçmiştir:

...Büyüdü ve çoğaldı, her yönden sardı bizi,
 Çılgına dönmüş bir ejderha gibi.
 İngiliz fabrikatör, kapitalist, banker,
 Maceraperest Enver, Buhara’nın emir köpeği,
 Harezmi hanı haydut, Dutov ve Kolçak,
 Her bir bey, molla, memur, papaz ve kulak,
 Rusya’nın Menşevikleri, bizim milliyetçimiz,
 Konuşması tatlı ama eli kirli olan herkes...¹¹⁴

Sonuç

Sovyet basınının Enver Paşa’ya yaklaşımı, konjonktürel değişimlere paralel olarak zaman içinde belirgin biçimde değişmiştir. 1918-1920 aralığında Paşa, Birinci Cihan Harbi’nin mağlup aktörleri arasında ve “Osmanlı yayımlıcağının” temsilcileri içinde değerlendirilmiştir. Bu dönemde Sovyet söylemi, onun Turancılık ve İslamcılık ideallerini önce Alman, ardından İngiliz emperyalizminin jeopolitik hedeflerine hizmet eden araçlar olarak sunmuştur. Paşa’nın faaliyetleri, Sovyet ideolojisinde “halk düşmanlığı” ve “emperyalist işbirlikçiliği” olarak yaftalanmıştır. 1921-1922 yıllarında Enver Paşa’nın Türkistan’da Basmacı hareketinin başına geçmesiyle birlikte Sovyet basınındaki dil daha da sertleşmiştir. Bu süreçte Paşa, “maceraperest” olarak tanımlanmıştır. *İzvestiya* ve *Pravda*, onun ihtirasları uğruna Türkistan’ı felakete sürüklediğini ve emirler ile beyler gibi feodal unsurlarla ittifak kurarak sınıf mücadelesinin karşısında yer aldığını ileri sürmüştür. Bu söylem, Basmacı hareketini millî bir direniş niteliğinden koparıp “eşkıyalık” ve “yağmacılık” düzeyine indirmek için kullanılmıştır. Paşa’nın ölümü ise Sovyet basınında, bölgedeki Sovyet hâkimiyetinin kesinleştiğini ilan eden bir zafer anı olarak sunulmuştur. Ölümünden sonra Enver Paşa’nın ismi siyasî ve hukukî bir suçlama unsuruna dönüştürülmüştür. Özellikle 1930’larda Stalin döneminin Büyük Terör tasfiyeleri sırasında bu durum açık biçimde ortaya çıkmıştır. Nitekim 1938’deki Üçüncü Moskova Duruşmaları örneğinde görüldüğü üzere, Özbekistan SSC yöneticilerinin tasfiyesinde yıllar önce Paşa ile kurdukları temaslar “vatana ihanet” suçlamasına delil sayılmıştır. Böylece Enver Paşa, Sovyet hafızasında rejimin iç düşmanlarını tanımlamak için başvurulan kalıcı bir “öteki”ye dönüştürülmüştür.

112 “Anti-Sovyet ‘Sağ-Troçkist Blok’, *İzvestiya*, 8 Mart 1938, s. 2.

113 Kösoğlu, *Şehit Enver Paşa*, 584; Bardakçı, *Enver*, 303.

114 “Mutlu Özbek Halkının Mektubu: Halkların Önderi Büyük Yosif Visaryonoviç Stalin’e VKP(B) 18. Kongresi’nin Açılışına”, *Pravda*, 10 Mart 1939, s. 3.

Finansal Destek ve Teşekkür / Grant Support and Acknowledgement

Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest

Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

Hakem Değerlendirmesi / Peer-review

Dış bağımsız. / Externally peer-reviewed.

Etik Kurul Beyanı / Ethical Approval of the Study

Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup kullanılan veriler literatür taraması/yayınlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir. / This study does not require approval from an ethics committee, and the data used were obtained from a literature review and published sources.

Etik Beyan / Declaration of Ethics

Çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is hereby declared that scientific and ethical principles were adhered to during the preparation of this study and that all works utilised are cited in the reference list.

Declaration of AI / Yapay Zekâ Beyanı

Makale hazırlanırken yapay zeka araçlarından sınırlı ölçüde yararlanılmıştır. Belge görüntülerinin OCR aracılığıyla metne dönüştürülmesi, bazı metinlerin tercümesinde yardım almak ve yazım düzeltmeleri amacıyla kullanılmıştır. Çalışmanın bilimsel içeriği, yorumları, analizleri ve nihai değerlendirmeleri tamamen yazara aittir. / AI tools were used to a limited extent in the preparation of this article. They were utilised to convert document images into text via OCR, to assist with the translation of certain texts, and to correct spelling errors. The scientific content, interpretations, analyses and final assessments of this study are entirely the responsibility of the author.

KAYNAKÇA

Telif Eserler

- Alkan, Necmettin. “‘Enverland’ Tartışmaları Gölgesinde Almanların Gözüyle Enver Paşa’nın Almanya’ya Yaklaşımı ve Almanlarla İlişkileri”, *Recent Period Turkish Studies*. 47 (2025): 72-87.
- Alkan, Necmettin. “Alman Kaynaklarına Göre Enver Paşa”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi*. C. VII (2018): 151-174.
- Aydemir, Şevket Süreyya. *Makedonya’dan Ortaasya’ya Enver Paşa*. C. 3. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1985.
- Bardakçı, Murat. *Enver*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.
- Çolak, Mustafa. *Enver Paşa*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2025.
- Hans-Lukas Kieser, *Talaat Pasha: Father of Modern Turkey, Architect of Genocide*, Princeton: Princeton University Press, 2018.
- Hayit, Baymirza. *Basmacılar. Türkistan Millî Mücadele Tarihi (1917-1934)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Hayit, Baymirza. *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, Çev. Abdülkadir Sadak, İstanbul: Otağ Yayınları, 1975.
- Kösoğlu, Nevzat. *Şehit Enver Paşa*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008.
- Kurat, Akdes Nimet. *Türkiye ve Rusya: XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1970.
- Mahmutoglu, Tansu Barış. “Enver Paşa’nın Türkistan’daki Faaliyetlerinin ABD Basınına Yansımaları (1921-1922)”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*. C. 20, S. 40 (2024): 161-194.
- Reynolds, Michael A. *Shattering Empires: The Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires, 1908-1918*, Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- Rorlich, Azade-Ayşe. “Fellow Travellers: Enver Pasha and the Bolshevik Government 1918-1920”, *Asian Affairs*. 13 (1982): 288-296.
- Sonyel, Salâhi R. “Enver Pasha and the Basmacı Movement in Central Asia”, *Middle Eastern Studies*. 26 (1990): 52-64.
- Suphi, Yaver. *Enver Paşa’nın Son Günleri*. İstanbul: Çatı Kitapları, 2011.
- Şakir, Ziya. *Talat, Enver, Cemal Paşalar*. İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2015.
- Şimşir, Bilâl N. “Malta Sürgünleri”. Ataturk Ansiklopedisi. Yayımlanma tarihi: 17 Şubat 2021. Erişim: 18 Şubat 2026. <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/detay/247/Malta-Sürgünleri>.
- Togan, Zeki Velidi. *Hatıralar: Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Yamauchi, Masayuki. *Hoşnut Olamamış Adam Enver Paşa*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1995.
- Yamauchi, Masayuki. *The Green Crescent under the Red Star: Enver Pasha in Soviet Russia*, Tokyo: Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, 1991.
- Yerasimos, Stefanos. *Türk-Sovyet İlişkileri: Ekim Devriminden “Milli Mücadele”ye*, Çev. Aritun Hançerlioğlu, İstanbul: Gözlem Yayınları, 1979.

Sürelî Yayınlar

İzvestiya

Pravda

The Horsham Times